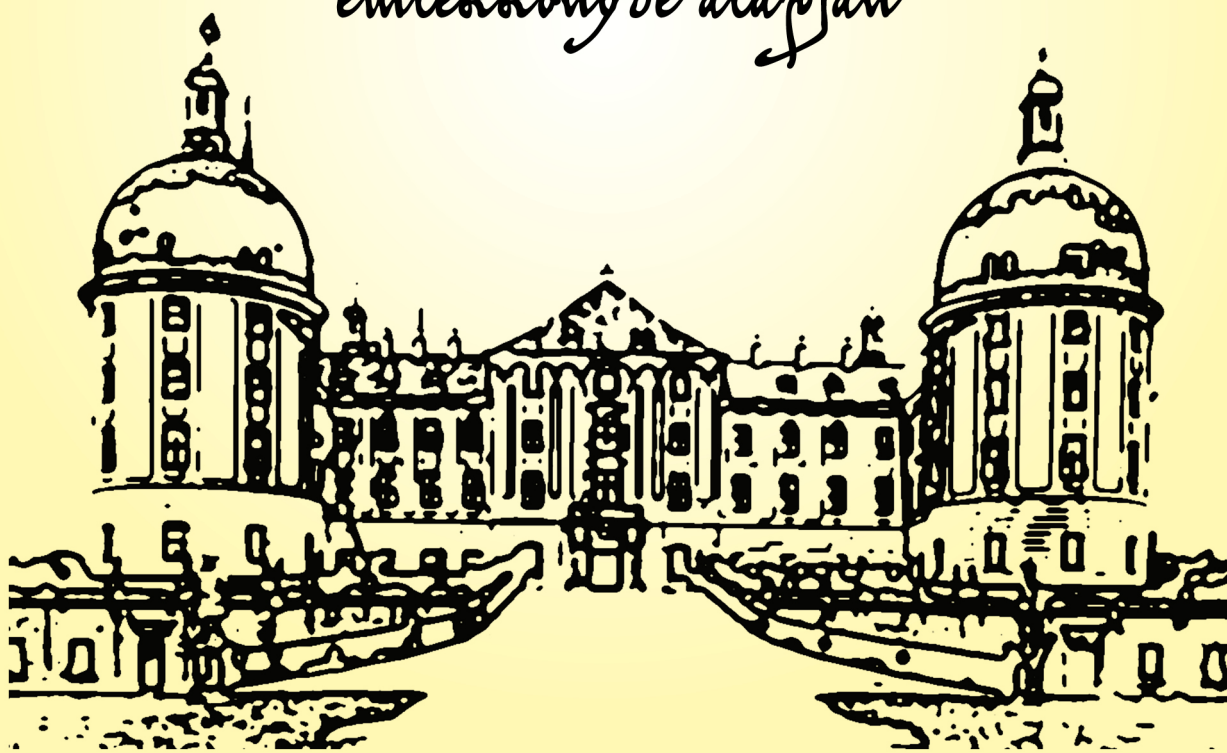


Dr. Bucsay Mihály

Szemian Mihály
tanulmányútja 1770-74-ben Salléban,
Jénában
és más hét német egyetemen, úti
emlékkönyve alapján



MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR
LELŐHELY SOROZAT

Dr. Bucsay Mihály

Szemian Mihály

tanulmányútja 1770-74-ben Halléban, Jénában
és más hét német egyetemen,
úti emlékkönyve alapján

Reprint kiadás

Michael Semians

Studienaufenthalt in Halle, Jena und 7 anderen deutschen

Universitätsstädten in den Jahren, 1770 bis 1774.

Szeged, 2012



Szerkesztette: Horváth Réka és Kallai Mónika

Tördelte: Horváth Réka

Előszó: Hegyi Ádám

Borító: Orbán Péter

Szakmai segédletek: Nagy Gyula

A kiadást felügyelte: Z. Karvalics László

**A Primaware a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán folyó kiadói
szakirányos képzés tankiadója.**

2012 Primaware Kiadó

Művelődéstörténeti Könyvtár

Minden jog fenntartva!

Tilos a művet vagy bármely részletét bármiféle információhordozón,
akár grafikusán, elektronikusán, mechanikusán, fotó- vagy fénymásolási
eljárással vagy bármely más módon sokszorozítani, továbbítani,
közvetíteni vagy tárolni a jogadó előzetes írásbeli engedélye nélkül.

ISBN 978-963-306-174-9

*Köszönet illeti a szerző jogutódját,
Bucsay Jánost, aki a hozzájárult
a kiadvány elkészítéséhez!*

ELŐSZÓ

Bucsay Mihály 1942-ben két helyen is publikálta az evangélikus Szemian Mihály emlékkönyvével foglalkozó tanulmányát: különlenyomatként *A közép-dunai protestantizmus könyvtára* nevű sorozatban és a *Csikesz Sándor emlékkönyve*ben. Most 2012-ben aktuális lett ennek a műnek a digitalizálása, ugyanis az elmúlt hatvan év során sok példány elkallódott mind a különlenyomatból, mind a Csikesz-emlékkönyvből. Külön öröm, hogy Bucsay Mihály születésének 100. évfordulójára készült el a kötet, ezzel is jelezvén, munkássága milyen fontos hatást gyakorolt a protestáns egyháztörténet-írára.

Bucsay történészi tevékenysége nemcsak hazájában, hanem Európában is ismertté vált, mert főművét (*Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978*) németül a Böhlau Kiadónál tette közzé az 1970-es években. Ez a kézikönyv máig az egyik legteljesebb összefoglalása a magyarországi protestantizmus történetének, mostani kutatók is nagyon sokat forgatják lapjait. Tudományos pályafutását még a második világháború alatt kezdte el, és a nehéz körülmények ellenére a forrásokhoz hű történészként tudott dolgozni a háborútól sújtott Európában ugyanúgy, mint a kommunista Magyarországon. A református egyház szokásainak megfelelően fiatal éveiben lelkészként dolgozott, majd később a megfelelő tudományos fokozatok-, valamint az alapos kutatói rutin megszerzése után a Budapesti Theológiai Akadémia professzora lett. Hosszú tanári pályafutása során lelkész generációknak tanította az egyháztörténelmet.

Az 1930-as években többek között Halléban tanult, majd itthon letette a lelkési vizsgákat és néhány évre visszatért a Saale parti városba, ahol egy kutatóintézetet alapított. A hallei egyetem magyarországi kapcsolatairól először 1941-ben tett közzé egy kötetet *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban* címmel. Ezt követte Szemian Mihály hallei és más német egyetemeken eltöltött éveiről készült tanulmány közreadása. Hatvan évvel a publikáció megjelenése után még mindig időt álló megállapításokat tett ebben a munkájában.

Szemian 1741-ben született és 1810-ben halt meg. A hagyományoknak megfelelően soproni és késmárki tanulmányok után külföldre ment peregrinálni: 1770 és 1773 között Halléban és Jénában tanult, de beutazta a Német-Római Birodalom más városait is. Hazatérve evangélikus lelkészként szolgált, és élete során több szlovák nyelvű kegyességi munkákat is írt. Egyetemjárása tipikus jellemzője volt a 18. századi protestáns értelmiségnek, ezért nagy szerencse, hogy emlékkönyve megmaradt az utókorra. Bucsay az albumot még a Heves-Nagykunsági Református Egyházmegye levéltárában találta meg, ma az Evangélikus Országos Könyvtárban található.

A peregrinációs albumok alapvető forrásai az egyetemjárás történetének, de természetesen komoly irodalomtörténeti és egyháztörténeti értékkel is rendelkeznek. Annak ellenére, hogy a pozitivisták már a 19. században kezdték az emlékkönyveket is feltárni és közzétenni, a 21. század elejére még mindig nem ismerjük az összes magyar vonatkozású albumot. Latzkovits

Miklós vezetésével alakult *Inscriptiones Alborum Amicorum* nevű kutatócsoport már 9000 hungarikumnak tekinthető bejegyzést dolgozott föl – köztük Szemian albumát is – mégis ez csak a töredéke a feldolgozásra váró forrásoknak.

Bucsay tanulmánya nem forrásközlés. A kor szokásainak megfelelően ismerteti Szemian életútját, és az album alapján rekonstruálja a peregrinus utazását. Munkájának legfontosabb eredménye, hogy részletesen feltárta, kikkel állt kapcsolatban Szemian. Így megtudjuk, hogy az egyetemi városokban tartózkodó magyarországi diákokat mindig felkereste, és fontosnak tartotta a kor híres tudósaitól is begyűjteni a szokásos bejegyzéseket. A peregrinus mindennapi életéről is kiderül néhány részlet, mert az albumban egy szerelmi kapcsolatra utaló bejegyzés és hajósok bölcs tanácsai is megtalálhatóak. A dolgozat végén egy függelékben a Halléban tanuló magyarországi diákok névsorát is közli. Bucsay nem pusztán arra törekszik, hogy időrendi sorrendben felsorolja, milyen városokban fordult meg Szemian, hanem igyekszik a bejegyzők aláírásait, szövegforrásait elemezni. Ennek során a professzorok tudományos tevékenységével összehasonlítja az albumban lévő idézeteket, és megmagyarázza, hogy azok, mit jelenthettek a korabeli diák számára.

Szemian Mihály emlékkönyvéről írt publikáció olvasmányos, érdekesítő tanulmány, mivel a 18. századi egyetemi életbe enged egy rövid bepillantást. Véleményem szerint nemcsak a művelődéstörténettel foglalkozó kutatók számára lehet izgalmas olvasmány, hanem a történelem és irodalom iránt érdeklődő olvasók is érdekesnek fogják találni.

Hegyi Ádám
Szeged, 2012 júliusában

BEVEZETÉS

A XVIII. Század számára külföldjáró magyar diákjai közül *Keresztési József* és *Kis János* ajándékoztak ugyan meg útjukról a legrészletesebb feljegyzésekkel, megvan azonban a maga sajátos művelődéstörténeti értéke *Szemian Mihály* tót származású magyar diák most napfényre került¹ emlékkönyvének is. Míg Keresztési Svájcot és Németalföldet járta be, addig Szemian a porosz, szász és thüringiai egyetemeket. Míg Kis göttingai és jénai tanulmányi évei már beleestek a német szellemnek abba a virágkorába, melyet talán *Kant* kritikájának, *Schiller* Rablói-nak, *Voss* Odyssea-fordításának, *Pestalozzi* Lienhard és Gertrud-jának megjelenésével (mind az 1781. évben), vagy *Goethe* Wertherjével és neoklasszikus drámáival tekinthetünk megnyitottnak, addig Szemian ennek a karnak mintegy az előestéjén látogatja végig a német szellemi élet őrtüzeit. Naplóját éppen az teszi értékké, hogy megtudjuk belőle, milyen mélységben és milyen terjedelemben keltettek érdeklődést ezek a kora tavaszi, de annál ígéretesebb német szellemi áramlatok egy magyarországi evangélikus papnövendék lelkében. Szemian Mihály sem az egyházi, sem az irodalmi életben nem emelkedett a jó átlag fölé, jogunk van tehát érdeklődését és tanulmányait tipikusnak tekinteni e kor jó magyar átlaga. Tanulmányi menetének megismerése révén valamivel többet fogunk tudni róla, hogy a hazai evangélikus lelkészi és tanári kar, és általában hazai értelmiségünknek az a rétege, amely a protestáns német államokkal tartott kapcsolatot, milyen előzetes tájékozottsággal fogadhatta a francia forradalom utáni Európa német föld felől beözönlő racionalista, neoklasszikus, romantikus és korai liberális eszméit.

Mire valók voltak az útikönyvek?

Hasonló útikönyvek (*Album*, *Stammbuch*) gyakoriak a kor *academica peregrinatiót* járó diákjainak kezében. Az egyetemeken a mereven ünnepélyes, középkori suhogású disputációk helyére lassanként a szemináriumi rendszer és a professzor lakásán folyó *collegium privatum* lépnek. Az egyetemi oktatás személyesebbé válik. A franciás kultúra, a felvilágosodás és a pietizmus által nevelt haliéi professzorok nem úgy léptek Szemian elé, mint féltve őrzött évezredes, igazságok papjai, hanem inkább az idősebb barát képében, kinek kedve telik benne, ugyanazt a szeretetet támasztani a Biblia történeti és kritikai tanulmányozása, a természettudományi kísérleteik, vagy az állambölcseleti és morális spekuláció iránt ifjú tanítványában, mint amelyet ő érez irántuk.

1 *Dr. Révész Imre* tiszántúli református püspök találta meg és adta át a szerzőnek feldolgozásra. Az emlékkönyv barna, benyomott, aranyos mintákkal díszített, kemény bőrkötésének méretei 16X10 cm. A feljegyzésre szánt fehér lapok vízjeles merített papírból valók. Közülük 340 meg van számozva. Utána jön egy abc-mutató, melyre azonban csak 13 bejegyző neve van felvéve. Az abc-mutató előtti számozott lapokra mintegy 180-an, az utána álló számozatlanokra pedig még ketten rótták emléksoraikat. Az albumon két, tulajdonost jelző, pecsét is található. Az egyik szövege: Karczagi ref. iskola. A másiké: HEVES NAGYKUNSAI REF. EGYHÁZMEGYE KÖNYV ÉS LEVÉLTÁRÁÉ.

A tudás forrásainak, a szellemi élet kristályosodási pontjainak a kor diákja nem a skolasztika Summáit, nem is az ortodoxia kánonait tekinti többé, hanem néhány gondolkozásban és ízlésben kimagasló élő szellemet. Ha csak módja van rá, el nem mulasztja őket fölkeresni és velük szót váltani. Az úti emlékkönyvek feladata sem egyéb, minthogy megőrizték ezeknek a találkozásoknak az emlékét, lehetőleg a hírességek kézvonásaival és emléksoraival együtt. Természetesen találunk emlékkönyveket már az előbbi századok diákjainál is. A német protestáns egyetemeken, néha nagyon vékony és tisztátalan érben, az ortodoxia századain át is szivárgott a humanizmus genie- és barátságkultusza. Amikor ez a bujdosó patak az ortodoxia bukása után egy sereg más vonatkozásban is újra felszínre került, föléledt, sőt sokszor barokk szertelenséggel fajult el a hírességek látogatásának divatja is. Tudományos külsőségek között foglalkoznak az ezeket a látogatásokat feljegyző emlékkönyvek értékével korukban nagyra becsült német tudósok.² Se szeri, se száma német diákok fennmaradt Stammbuchjainak.³ De elég sok maradt ránk magyarországi⁴ diákok tulajdonából is.⁴

Amikor a kevés több, mint a sok.

Szemian emlékkönyve sem mentes minden szertelenségtől. Erlangenben mindössze két napot tölthetett, mégis tizennégy személytől, köztük hat német hírességtől kért emléksorokat. Úgy látszik, egész ottléte alatt egyebet sem csinált, mint az emléksorok után járkált. Egyebütt is, — tizenhat helységről, köztük kilenc egyetemi városból valók a feljegyzések, — úgy érezzük, hogy a kevés, sőt a néhány, több lett volna, mint a sok. Nehéz megmondani, hogy melyik tanárával, vagy melyik nagy pappal állt Szemian szorosabb kapcsolatban, hiszen nem kevesebb, mint 180 egyént szólaltat meg, ezek közül 70 híresség. Néha olyan a napló, mint ma az egyetemi leckekönyv: a hittudományi kar minden professzora ír bele és a rokontudományok professzorai is. Az embernek az az érzése, hogy Szemian a hazai állapotokra gondolt, amikor a mennyiséget

2 Jénában a XVIII. sz. közepén tudós könyv jelenik meg az akadémiai albumok becséről. Könyvészeti adatait, továbbá a mintegy 43 kiadványra rugó hasonló tárgyú irodalmat lásd: W. *Ermann* és Ew. *Horn*, Bibliographie der deutschen Universitäten. Két kötet és regiszter. 1904-5. I. kötet, 694. lap, 13.758-800. sorszám. Az említett jénai könyv sorszáma 13.746. A század végén egy másik munka az albumok történetét írja meg, utasításokat is adva „célirányos elkészítésük felől mindazoknak, kiknek kedves a barátság” (F. W. *Hölbe*: Geschichte der Stammbücher nebst Bemerkungen über die bessere Einrichtung derselben für jeden, dem Freundschaft lieb ist. Camburg, S.: Hofmann 1798.). A kor irányadó, félszázkötetes lexikona nem kevesebb, mint kilenc hasábon keresztül ismerteti az akadémiai emlékkönyveket. (*Grosses Vollständiges Universal-Lexikon*. Lipcse és Halle: J. H. Zedler 1744. 39. kötet 1062-1071. hasáb).

3 *Robert és Richard Keil*: Die deutschen Stammbücher des sechzehnten bis neunzehnten Jahrhunderts. Berlin: Grotes 1893; H. *Elverfeld*: Ein Göttinger Stammbuch aus den Jahren 1774-1776. — Baltische Monatsschrift, Reval, 1894. 181; J. G. *Ecke* akadémiai emlékalbumát közli „Ein Studentenstammbuch aus Lessingzeit” címen a „Die Grenzboten”, 38. évf. (1879) 326-334. Sok cikket közölt hasonló tárgyról az „Academische Monatshefte” c. folyóirat is.

4 Kollégiumi könyvtárainkban. Irodalmi feldolgozásban tudtommal csupán néhány erdélyi szász diáké részesült: W. *Bruckner* és E. *Neugeboren*.

nézte elsősorban, ha nem is teljesen a minőség rovására. Amikor otthon pályáznia kell majd egy-egy rektorságért vagy parókiáért, gondolhatta, jobb, ha azt mondhatják róla pártfogói, hogy hetven külföldi tudóssal kötött barátságot, nem pedig csak héttel. Akár így gondolkozott Szemian, akár nem, éppen a német barátok nagy bősége lehetetlenné teszi, hogy a legszebb módon, belső barátságai és tanítványságai történetén keresztül rajzoljuk meg német egyetemi éveinek képét. Emlékkönyve feldolgozásának egyetlen lehetséges módszere az, hogy a könyv alapján összeállítjuk tanulmányútjának külső egymásutánját, rendben felsorolva rang és érdem szerint röviden ismertetve mindazokat a személyeket, kikkel hősünk éppen albuma tanulása szerint legalább is jóakarátú ismeretségbe keveredett, vagy akiknek egyetemi privát kollégiumait hallgatta. Nem segít ugyanis az emléksorok tartalma és a névalírást megelőző üdvözlés sem. z emléksorokban alig található a legcsekélyebb személyi vonatkozás is, az üdvözléseket pedig érdektelenné teszi, hogy Szemiant szinte minden bejegyző legnagyobb szeretetéről és *legmélyebb* tiszteletéről biztosítja.

Mit várhatunk tanulmányunktól?

Bármilyen száraz és fárasztó is ez az eljárás, melyhez folyamodnunk kell, mégis értékesebbnek tartjuk a semminél két okból. Egyrészt ismertetjük vele Szemian emlékkönyvét, amely az ő személyétől eltekintve egyháztörténeti forrás a miatt a több mint félszáz magyarországi ifjú miatt is, akik szintén bejegyezték nevüket és emlékmondatukat. Érdekes így mintegy keresztmetszetben látni, hogyan oszlottak meg az 1770-es évek elején a Felvidék, Debrecen és Erdély ifjai a német föld különböző szellemi irányt követő főiskoláin. A másik haszon, amit dolgozatunktól várunk, nem egyéb, mint a bevezetésben érintett. Ha a bejegyző hírességekről nem is szabad mást feltételeznünk, csak annyit, hogy Szemian hallgatta előadásait, vagy éppen csak, hogy dolgozószobájukban tisztelgő látogatást tett, összességükben még is elárulják, hogy milyen tudományszakok és azoknak is milyen tudományos irányzathoz tartozó képviselői keltették fel hősünk érdeklődését. Ha tudjuk, hogy milyen egyetemi előadásokra áldozta szívesen idejét, hogy milyen szakok képviselőivel kereste általában a kapcsolatot, hogy melyik egyetemre mennyi időt szánt, végül, hogy általában milyen lelki pártállású emberek emléksorait igyekezett nagy fáradsággal összegyűjteni, már el is tudjuk helyezni a francia forradalmat megelőző évek e vándordíákját a kor szellemi mércéi és izotermái mentén. Ha a német hírességek és a magyar diákifjak emléksoraiból ráadásként még némi ízelítőt is kapunk abból a sajátos szellemi világból, amelyet 1770-ben a kor magáénak mondhatott, vagy amelyért mint a meglevőnél jobbjért már lelkesedett, ha Szemian emlékkönyve olyan hímes-sallangos tarisznynak bizonyul,

amely megőrzött valamit régmúlt idők embereinek a hétköznapi kenyereből is és a vasárnapi kalácsából is, akkor fáradságunkért többet kaptunk, mint amit érte vártunk.⁵

* * *

A tót bölcsőtől a hallei egyetemig.

Latin és tót nyelvű, irodalmi munkássága révén Szemian Mihály életrajza korán bekerült az életrajzi lexikonokba. Tót anyanyelvű szülők gyermekeként látva meg a napvilágot 1741-ben Hradistýn, 1761-től Sopronban, 1764-től a még kiválóbb késmárki tanintézetben végzett magasabb fokú tanulmányokat. Két év múlva, huszonhat éves korában, egy lengyel nemesi családnál vállalt nevelőseget és ott is maradt négy esztendeig. Ebben az úri környezetben gyökerezhetett meg lelkében az a széleskörű tudományos és irodalmi érdeklődés, amelyről német tanulmányútja bizonyítást tesz és itt sajátíthatta el annyira az úri élet külső formáit is, hogy a derék német polgárok nem egyszer nemesnek nézték és címezték.

Négy éves nevelősködése anyagi hasznával indult el 1770 tavaszán, hogy albumának címlapja⁶ szerint meglátogassa „Szászországban” „a tudomány harctereit”.

Mi sem természetesebb, mint hogy Késmárk és a lengyel nemesi udvar neveltje Halle egyetemét tűzte ki tanulmányai székhelyévé, azt az egyetemet, amelyen az emberiség javát munkáló világpolgárt és gyakorlati keresztyént akartak nevelni az egyes karok nagy gonddal összeválogatott, híres professzorai és ahol a vallási türelmetlenséget már egyenesen ízlés- és jellemhibának tartották. Magyarországon az idősebb nemzedék még mindig nem barátkozott meg teljesen ezzel az iránnyal, a fiatalabb azonban annál jobban lelkesedett érte.

1770. Jéna, Lipcse és Halle.

Némi késéssel ugyan, de még a nyári félév elején, június 14-én⁷ iratkozott be Szemian a hallei egyetemre. E nyári félév alatt fogamzott meg hősünkben az úti emlékkönyv készítésének terve. A szemeszter végén azután kirándulást tett két közeli egyetemi városba, Jénába és Lipcsébe. Az album első beírásai már innen vannak keltezve. A jénai bejegyzések meleg hangjából arra következtethetnénk, hogy jó hosszú időt töltött ott Szemian, sőt talán az egyetemi előadásokat is

5 Aus alten Stammbüchern von Siebenbürger Sachsen. — Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 20. évf. (1897) 33-37.; J. Hann von Hanneheim: Vier Stammbücher der Siebenbürger Sachsen aus dem 17. und 18. Jahrhundert. Ugyanott, 19. évf. 9-17., 26-31.

6 Conservandae, Clarissimorum quorumque, Genere, Munere, Eruditione cet. VTRORVM, Maecenatum, Praeceptorum, Fautorum, Amicorum, Commilitonum, Memoriae, Monumentum hoc erexit, Anno quo SaXonICas aDIIt, IoVa CoMIItante, PaLaestras. Michaël Semian S.S. LL. Cultor Vngarus.

7 Tóth Lajos felsődobozai református lelkész közlése a hallei magyar egyetemi tanulmányok történetét tárgyaló kézirat művéből.

látogatta. Tudjuk azonban, hogy a jénai egyetemre csak 1773-ban, Halléből távozása után iratkozott be, így nem valószínű, hogy már 1770-ben Jénában tanulási céllal tartózkodott volna. Nem egyetemi polgár nem látogathatta sem a nyilvános, sem a magánelőadásokat. Ennek a feltevésnek nem mond ellen az sem, hogy azok közt, akik ez alkalommal írtak Szemian emlékkönyvébe, ott van *E. J. Danovius* jénai egyetemi teológiai tanár is (45),⁸ mert *Haantól* úgy értesülünk, hogy Danovius volt a jénai magyar diákoknak kedvelt tanára és egyben melegszívű barátja. A fiatal, Szemiannal és a magyar⁹ diákok legtöbbszörrel egyidős Donoviust Szemian valószínűleg egy társaságban találta a magyarországi ifjakkal. A jénai beírások hat napos időközből valók. Kilencfőnyi, népes magyar diákcsoport bontakozik ki belőlük szemünk előtt. 1700. szeptember 29-én *J. Krasonetz* túróci teológus (295), október 2-án *Samuel Blasy* körmöcbányai teológus (299) és *Jean Theoph. Freyler* teológus, az utóbbi francia nyelven (294), október 3-án szintén franciául a soproni *Samle Donner* (143), (mindkettő „Hongrois”-nak fordítva a „hungarus”-t), a losonci teológus *Johannes Jeszenszky* (297) és egy jénai német bölcsészdoktor, *C. M. Ponentius* (103) írták be emléksoraikat. A következő napról keltezik bejegyzéseiket *Christ. Ern. Kruger* eperjesi orvostanhallgató (296), *Georgius Schuleck* (298), *Theophilus Ruprecht* magyar teológus (241), ki angolul és *Szakonyi Józseph* teológus, ki magyarul ír (242) továbbá a már említett jénai professzor, Danovius.

Mint említettük, az emlékkönyv tanúsága szerint a jénai kirándulást egy lipcsei követte, mégpedig közvetlenül, mert a bejegyzések október 6-ról valók. Lipcsében ott érezzük még *Goethe* leheletét, ha a költő már az év tavaszán el is hagyta a várost. A gazdag szász kereskedőváros lüktető élete, a többi német városé fölé emelkedő szellemi színvonala, épületeiben jól őrzött késői középkori kultúrája bizonyára nem csak a Faust költőjére tett élénk hatást. Szemiant abban a vonatkozásban is a nagy költővel szabad egy lapon említenünk, hogy Lipcsében egy női szívet is meghódított. „Inter pelles”, tehát valamelyik szűcskereskedésben, vagy tán csak a szűcsök (és egyben a diákok) városrészében írja ügyes latin versben egy olvashatatlan nevű honfitársnő (talán:

8 A zárójelbe tett szám ilyen esetben azt mutatja, hogy Szemian emlékkönyvének hányadik lapján található a számot megelőző személy bejegyzése. Danoviusról l. L. *Haan*, Jena Hungarica, Gyula, 1858. 77.

9 Többször is így nevezem őket, bár sok köztük a tót és német származású, azért, mert ők is „*hungarus*”-nak nevezik magukat nemcsak az egyetemi anyakönyvben, hanem az album lapjain is, a tót származású Szemianhoz írva. Tény az, hogy az ilyen „magyarokat” magáénak tekinti a népi német, vagy a szlovák történetírás is. Viszont nekünk sincs semmi okunk sem, elvenni a magyar jelzőt a magyarországi németiség és tótság olyan képviselőitől, akik a legnagyobb természetességgel, vagy egyenesen büszkén nevezték magukat magyaroknak, ők sem a magyar fajhoz tartozást értették ez alatt, hanem részben földrajzilag, a magyar földhöz, részben sorsközösség szerint, a magyar nemzethez valót. Német nemzet, vagy tót nemzet nem is volt még abban az időben. Csak attól a történelmi időponttól kezdve lenne félrevezető, a magyar nevet használni a Magyarország területén lakó különféle anyanyelvű lakosságra, amióta, ha nem is a német, vagy a tót állam, mert mindkettő fiatalabb képződmény, hanem a magyarországi német és tót népi öntudat olyan módon alakult ki, hogy élesebben érzi a magyar néptől különböző voltát, mint azt a részesedést, ami a magyar nemzetállamban tulajdona. Aki jártas a történelemben, tudni fogja, mit értsen a XVIII. században „magyar” alatt. Aki kevésbé járatos, ne felejtse el, hogy a XIX. század elejéig magyarnak lehet és kell neveznünk olyan magyarországiakat is, kiknek anyanyelvük nem magyar volt, és akiket a mai nyelvhasználat magyarországi németeknek, vagy magyarországi tótoknak nevezne.

Hebrea), hogy szerelme barátunk iránt el nem múlik soha (240). Egy német orvostanhallgatón kívül (239) *Paulus Schalomun* gönci származású, latinul író zsidó (326) örököltette még meg magát a lipcsei ismerősök közül.

Az 1770. év egyetlen hallei keltezésű bejegyzése október 10-ről *Stephanus Doleviczeny* tóthfalvai (így!), szépeességi tanuló kezétől származik.

1771. Halle. A pietizmus.

Szemian 1770-től 1773 tavaszáig rövidebb tanulmányútjaitól eltekintve Halléban tartózkodott.

Halle szellemi életét a XVIII. században, különösen a század első felében *Francke* pietizmusa határozta meg. A pietizmusnak nevezett mozgalom arra irányult, hogy a pusztán keresztlevél-keresztyének közti elvegyültségből kiemelje a meggyőződéses hívőket és köztük a Szentírás állandó tanulmányozásában, a világ bűnös örömeiről lemondó életfolytatásban és eleven szeretetmunkában megnyilvánuló kegyes életet támasszon. Ez az angol és hollandi református eredetű mozgalom *Francke*-hoz *Spener* közvetítésével került és benne olyan követőt, majd vezért talált, aki különösen szeretetintézmények létesítése, a nevelésügy és a pogánymisszió területén alkotott korszakalkotót. A pietizmus fogalmazásában az ortodoxia sivár korszakában megkopott keresztény igazságok visszanyerték hódító erejüket, a pietista nevelőintézetek pedig kitűntek mind nevelésük családiasságával, mind nagyszerű alkalmazkodásukkal a gyakorlatiasabb, a „reáliákat” érdeklődése körébe vonó korszellemhez. Nem csoda, hogy néhány évtized leforgása alatt *Francke* tanítványai vették át a tanintézetek vezetését Európa különböző országaiban, így hazánkban is. Elég, ha itt csak *Bél Mátyás*, *Bárany György*, vagy *Torkos András* nevét említjük. Különösen az északnyugati részekben, a Dunántúlon és az erdélyi szászok közt hatott a hallei eredetű pietizmus iskolázásunkra, a vallásos életre és a teológiai gondolkodásra. Főként ebben az utóbbi vonatkozásban ütközött eleinte heves ellenállásra, de ez a század közepére elcsitult, sőt helyét sok helyen rokonszenves érdeklődésnek adta át.

Szemian egész bizonyosan már itthon megismerte a pietizmus elveit és gyakorlatias kereszténységét. Iskolái közül a soproninak törvényei már 1741-től pietista hatásokat áruznak el.¹⁰ Különben kevéssel Szemian beiratkozása előtt adta át az iskola igazgatását *Ribini János Farkas Ádámnak* (1758), utóbbinak pedig *Gamauf Sámuel* és *Rackwitz Károly* városi lelkészek segédkeztek a tanításban.¹¹ Ribini, Farkas és Gamauf azonban valamennyien a jénai egyetem hallgatói voltak és onnan nemcsak az oda is elhatott pietizmust hozták haza, de már abból a racionalizmusból is

10 *Daxer György*: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére. Kapcsolatban a hazai protestáns gimnáziumok történetével. (1520-1700). Békéscsaba, 1909. 65-66.

11 *Daxer*, i. m. 67.

valamit, amely a pietizmust Halléban, Jénában és másutt is lassanként háttérbe szorította. Szemian másik hazai iskolájának, Késmárknak 1765-70-ben érvényben volt leckerendje szintén pietista hatást árul el.¹²

A hallei racionalizmus.

Francke pietizmusán kívül még a század első felében egy másik szellemiség is diadalra jut Halléban és utána éppoly gyorsan vagy még gyorsabban, mint a pietizmus, ez utóbbinak egész hatásterületén. Ez a szellem *Thomasius* és főként *Wolff* racionalizmusa. Nem olyan tiszta és mély, mint a mesteré, *Leibnizé*, ezzel szemben a német lelki alkatának megfelelően gyakorlatias, sőt olyan gyakorlati apróságokra is kedvvel terjed ki, hogy már a kortársak is „lapos” és „filiszteri” jelzőkkel illették. Ez a hallei racionalizmus még oda is eljutott, ahol a pietizmus elől elzárkóztak, így pl. az erdélyi református iskolákba.¹³

Éppen Szemian hallei tartózkodása alatt megy végbe most már külső vonatkozásokban is a pietizmus veresége a racionalizmus ellenében. Hozzájárult ehhez, hogy Francke utódja intézményei vezetésében és teológiai professzorságában, *G. A. Freylinghausen*, egyben Francke fiának veje, nem volt olyan erős egyéniség, hogy a racionalizmust egyensúlyozhatta volna. 52 éves fejjel veszi át 1771-ben az árvaház igazgatását és nagyatyja teológiai tanszékét. Egyszerű, szelíd kegyesség jellemzi, mely a nagyvilág fiaival való érintkezésben sokszor a félénkségig fokozódik. Drágaság, szerencsétlen esetek, sikkasztások miatt anyagi nehézségek álltak be vezetése alatt, úgyhogy csökkenteni kellett az árvaházi helyek és ösztöndíjak számát. Még nagyobb baj volt, hogy a racionális teológia terjedésével mind nehezebb volt megfelelő tanárokat és lelkészeket találni az intézet vezetésére. A hívő odaadásnak és apostoli egyszerűségnek a lelkülete, mely a század elején az intézeteket a semmiből megteremtette, a század végére olyan ritkává lett, mint a fehér holló. Freylinghausent még ez a lélek hatotta át, de ugyanazt másokban is felébreszteni, Franckétól eltérően, nem volt képes. Haláláig mind a tanulók száma, mind a tanintézet híre erősen alászállott. Szemian hallei éveibe a hanyatlási szakaszba esnek. Mint látni fogjuk, mind gyakorlati magatartásában, mind tanárai megválasztásában Szemian még nem dönt határozottan egyik irány mellett sem. Halléban hallgatja Freylinghausen életrajzíróját¹⁴ és szellemének képviselőjét, *J. L. Schulze*-t éppúgy, mint a racionális *Noesselt*-et. Elfogulatlanul és széleskörű érdeklődéssel igyekszik tájékozódni, sőt hatásokat gyűjteni minden irányban. Az új, racionalista irány egyik nevezetesebb képviselőjét sem mulasztja el felkeresni.

12 *Daxer*, i. m. 74.

13 *Lukinich Imre*: Magyarok egyetemjárása külföldön. A Magyary Zoltán szerkesztésében (Budapest, 1927) megjelent „A magyar tudománypolitika alapvetése” c. kötetben. 157.

14 *Allgemeine Deutsche Biographie* 7. k. 369-70;

Az egyetem szelleme.

Itt az alkalom, hogy néhány szót szóljunk magáról a hallei egyetemről is, hiszen ez még nagyobb mértékben határozta meg Szemian hallei tartózkodását, mint a Francke-féle intézetek. Halle egyetemét alapítói a XVII. század legvégén (1694) azzal a céllal létesítették, hogy ez a főiskola minden más érdek előtt a felvilágosodást, annak tudományát és államát szolgálja. Hogy ezt a küldetését a porosz állam életében Halle milyen sikerrel végezte el, arról tanúskodják a korszak végén író göttingai professzor, *J. D. Michaelis*, aki az egyetemek hasznát fejtegetve éppen Halléra hivatkozik. „Ha Halle jogi tanszékén a közjogot nem úgy tanították volna — írja, — ahogy tanították (t. i. természetjogi alapon), akkor Brandenburg aligha, tudta volna néhány évtized alatt lerázni Ausztriától való régi függőségét.” A vallási türelem gondolata is a hallei egyetemen talált első ízben otthont. A lipcsei szász egyetem ortodoxiájával szemben — írja tovább Michaelis, — úgy képezték itt a lelkészeket, hogy a vegyes, lutheránus és református lakosságú porosz állam mindenütt használhassa őket, „a két evangélikus confessio egymás iránti türelmességére és szeretetére”.¹⁵ Halle volt az első olyan német egyetem, mely kifejezetten a tanszabadság elvével létesült, ha a porosz fejedelmi önkény ezt az elvet *Wolff* elűzésével nemsokára (1723) lábbal is tiporta, Wolffot az új uralkodó, *Nagy Frigyes*, tanszékére ünnepélyesen visszahívta (1740), az egyetem új eszméje pedig fényesen beváltotta a hozzá fűzött ígéreteket. A német szellemi és tudományos életnek a XVIII. században beállott fellendülése Halle és az 1737-ben hasonló elvekkel alapított Göttingen egyetemeinek köszönhető, sőt harmadiknak ide vehetjük az 1743-ban alapított Erlangent is. Halle, Göttingen és Erlangen utat nyitottak egy a németnél sokkal haladottabb tudományos életnek, a holland *Hugo Grotius*, az angol *Newton*, vagy *Locke*, a francia *Pierre Bayle* szellemiségének és nagyhorderejű új felismeréseinek. E három német egyetemen keresztül áramlott azután modern tudomány és modern bölcsélet a többi német egyetemek és a német nép életébe. Míg a XVII. század végének francia ízlésű, művelt német udvari társasága gúnyosan mosolygott *Leibniz*-cel együtt a korszak copfos német professzorain és szócsépelő disputációin, addig a most leírt változás folytán a XVIII. század végére az addig erősen feudális Németországban is nyugatibbá és polgáribbá vált a műveltség. Az egész német nép ekkor már egyetemeire tekintett, mint új gondolatok forrására és a fejlődés ösztönzőjére az élet minden területén.¹⁶ Ennek a nagyhorderejű változásnak állt tengelyében Halle egyeteme. Kiválóságai közül találkoztunk már a jogász *Thomasius*, a bölcseő *Wolff*, vagy a teológus és pedagógus *Francke* nevével. Említsük még meg ebben a sorban *J. S. Semler*t, a történeti kritikai bibliamagyarázat németországi úttörőjét, vagy a későbbiek közül *Wolf Frigyes Ágostont*, a Homérosz-kutatás középiskolai tanulmányainkból ismert kiválóságát. Több mással

15 *Paulsen* után, Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart, I-II. 1921. II. 125.

16 *Paulsen*, i. m. II. 57.

majd Szemian hallei tanáraitól szólva találkozunk. A kor minden nagy európai gondolatának, az új, természetjogi államfelfogásnak és az exakt-matematikai természetmagyarázásnak éppúgy, mint a vallási türelemnek és a nevelés előtérbe állításának akadtak Halle egyetemén kiváló, olykor magukkal ragadó képviselői.

A diákok.

Az egyetem hallgatóinak száma a század folyamán 1000 és 1500 között ingadozott. Ugyanennyi hallgatója volt még Jénának és Lipcsének, míg a negyedik híres egyetem, a göttingai, csak mintegy 800 diákkal dicsekedhetett.¹⁷ A kor német protestáns egyetemein, így Halléban is, a teológiai és a jogi karok foglalták le a hallgatók több mint háromnegyed részét. Az orvosi karhoz a diákoknak körülbelül egytizede tartozott, míg a maradék azokból állt, kik egyelőre még csak a bölcséleti karon hallgattak előadásokat. A bölcséleti kar csak a XIX. század elejétől kezd a többivel egyenrangú, mert egy pályára, a tanárra, önállóan is képesítő karrá válni és csak ettől az időponttól vezet a beiratkozott hallgatókról kari anyakönyvet is. Addig a többi karok előkészítő fakultásaként szerepelt és a tanári pályára lépőktől is megkívánták a teológiai képesítést.¹⁸ A hallgatók közt a legtöbb 16. és 22. éve közt van, de gyakoriak a 25-30 évesek is, kik iskolai vagy házi tanítóság után jöttek az egyetemre.

A professzorok.

Számuk az egész korszakban alig emelkedik. Anyagi helyzetük javul ugyan, különösen a privát-kollégiumok rendszerének terjedésével, de átlagos heti óraszámuk még mindig heti 20-24 óra. Kant 1760-ban egyenesen heti 34 órában adott elő Königsbergben.¹⁹ Ehhez azonban idézzük emlékezetünkbe, hogy nem szabad előadásokról van szó. A kor egyetemi tanítási módszere szerint tanár és tanítványok ugyanazt a tanszöveget tartják szemük előtt és ehhez fűzi a professzor a maga mondanivalóit.²⁰ Az előadások nyelvénél inkább a német lesz, a latin rovására. Wolff és általában a filozófusok kezdenek el német nyelven tanítani. Az orvostudományok és a teológia nyelve azonban még a század végén is latin.²¹ Halléban 1768-ban, de kevés változással, elsősorban a filozófiai tanszékek számának némi gyarapodásával, még a következő század elején is így oszlanak meg a tanerők az egyes karok közt: teológia: 5 rendes,

17 Paulsen, i. m. u. o.

18 Paulsen, i. m. II. 127. Ugyanitt függelékben (703. 1.) közli Paulsen az egyes karok hallgatóinak átlagos létszámát az 1799 és 1805 közötti években. Tanult ekkor Halléban évenként 316 teológus, 340 jogász, 57 orvostanhallgató és 15 bölcsész.

19 Schrader, W.: Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle. I-II. Berlin, 1894, 107, 255. és Paulsen i. m. II. 142.

20 Paulsen, i. m. II. 139.

21 Schrader, i. m. I. 334.

1 rendkívüli és 2 magántanár; jogtudomány: 6 rendes és egy rendkívüli tanár; orvostudomány: 4 rendes, 2 rendkívüli és 1 magántanár; filozófiai kar: 9 rendes, 1 rendkívüli és 3 magántanár.²²

A tanítás.

A fentebb elmondottakból is következik, hogy a tanítás szelleme az előző századokéval szemben mélyreható változáson ment át. A dogmatika helyére most a racionális filozófia és a kísérleti természettudomány nyomul és köt le szinte minden érdeklődést. A filozófia nem szolgálóleánya többé a hittannak és a jogtudománynak, hanem szinte az egyetemi oktatás gerince. A teológiai fakultáson mint természet-, vagy észteológia, a jogi karon mint természetjog, az orvosin pedig mint megfigyelő, kísérletező és matematikai alakba foglalható törvényszerűségeket kémlelő kutatás érvényesül. Az így vezérszerepre jutó filozófia igen erős köteléknek bizonyul az egyes szakok között. A kor jeles egyetemi tanárai polihisztorok. Képzettségük átöleli legalább is saját karuk tudományait, de sokszor más karokéra is áttérjed. A szűk szakkörre terjedő tudást nem csak értéktelennek, de egyenesen gyűlöletesnek tartják. A hangulat csak a következő században változik meg, főleg a pozitívizmus hatására, sok esetben az ellenkező végre. A XVIII. század a keresztény kijelentett világnézet leváltásának százada az emberi tudás és belátás alapján kigondolt világnézet által. A keresztény világnézet szép kerek, az élet minden jelenségét átfogó volt. A felvilágosodás világnézete is, ha a kijelentett helyébe akart lépni, ugyanilyen mindenre kiterjedő, a felvilágosodás aktív katonája tehát polihisztor kellett, hogy legyen. Később a modern ember elfelejtette, hogy mit nyújtott a Biblia világnézete és beérte kevesebbel is. A Szemian hallei éveivel egy időben író Michaelis²³ azonban még éppen a sokoldalú képzésben látja a jó egyetemi nevelés hasznát, abban, hogy „megtanít ekletikusan gondolkodni, a szektás gondolkozást pedig meggyűlölteti mind dogmatikai, mind filozófiai alakjában”.

A magánkollégiumok térhódítása. Egyetemjárás.

Az egyetemi oktatás külső formájára nézve röviden említettük, hogy a XVIII. század folyamán a régebben az egyetem kevés előadótermében tartott nyilvános és ingyenes előadásokat (*collegia publica*) háttérbe szorították a többnyire a professzor lakásán tartott magánelőadások, mikért félévenként külön díjazás járt (*c. privata*). Előmozdította ezt a fejlődést, hogy rendszerint nem volt elég hely a belterjesebbé vált egyetemi oktatás lebonyolítására magában az egyetem helyiségében, továbbá, hogy a professzorok fizetésük csekélységei miatt szívesen tartottak magánelőadásokat és mondanivalójuk javát ezeken mondták el, végül, hogy főleg a jogi kar jobb módú hallgatói szinte íratlan köteleességüknek kezdték tekinteni, hogy ne a nyilvános, hanem a fizetési magánelőadásokat hallgassák. A szokás áttért a többi karra is, úgyhogy a

²² Paulsen, i. m. II. 702-3.

²³ I. m. I. 104.

szegény diákot, ki csupa *publica*-ból igyekezett összeállítani órarendjét, emiatt alaposan lenézték.²⁴ A tanárok teljesítményeit tekintve bevált az új rendszer, mert igyekeztek a hallgatókért folyó versenyben képességük legjavát nyújtva kerekedni felül.

A *privata* térhódításával, melyek szigorúan félévesek voltak, szemben a *publica*-val, miket bármikor lehetett kezdeni és végezni, a tanításba is bevonult a féléves rend, a mai szemeszterrendszer. Ezzel megkönnyebbült az egyetemek változtatása, habár a porosz uralkodók idegen eszméktől való féltükben eleinte makacsul ellenezték. Ugyanilyen okból igyekezett minden valamire való német fejedelemség is saját egyetemről gondoskodni.²⁵ Halle és Göttinga az első olyan egyetemek, melyeknek sok átmenő hallgatójuk van. A század igényesebb diákja elengedhetetlennek tartja, hogy ez egyetemek egyikén vagy másikán, lehetőleg mind a kettőn, legalább fél esztendő töltsön. Amit a magyar peregrinusok évszázadok óta űztek, íme divatba jött külföldön is. Természetes, hogy ebben a században a magyarországi diákok közt különösen is gyakori a Szemian típusa, ki három év alatt kilenc egyetemet látogatott meg, vagy pl. a *Severini Jánosé*, a selmeci iskola későbbi érdemes igazgatójáé, ki bár csak Tübingában iratkozott be, de hospitált Jénában (1754), Göttingában, Helmstedtben, Vittenbergában, Halléban és Lipcsében is és mint *Breznyik* írja, „mindenütt sok tudós férfúval ismerkedett meg, kikkel később levelezésben állott”.²⁶

Szeminárium. Professzori gondoskodás.

Az egyetemi oktatás módjáról szólva még megemlíthetjük, hogy a XVIII. század folyamán mindjobban elhomályosult az előbbi századokon át oly fontos szerepet játszó disputációk jelentősége. A kontroverzteológiai irány leköszönésével megszűnt a disputációk létalapja is. Legtovább még a régi alapítású egyetemeken tartották magukat, Lipcsében, Vittenbergában és Jénában. A XVIII. század irénikus racionalizmusa dogmatikai vitatkozások és skolasztikus distinkciók helyett inkább az exegetikai-történeti bibliatanulmányozásnak kedvez, ennek pedig már nem a disputáció, hanem a szeminárium a székhelye.²⁷ A disputációk megszűnésének másik oka az, hogy a professzorok nem voltak többé ráutalva szellemi termékeik diákjaiknak költségére történő kinyomatására. A felvilágosodás megélénkült olvasási kedvével párhuzamosan folyt a könyvkereskedelem megszervezése. Most már valósággal versengtek a könyvkiadók, hogy egy-egy neves professzortól kéziratot kapjanak.

A *privátim* előadások és a szemináriumok térfoglalásával a tudományos munkában is közelebb került egymáshoz tanár és diák. Halléban ehhez még több is járult. Itt a pietizmus

24 *Schrader*, i. m. I. 383, II. 490.

25 *Paulsen*, i. m. II. 125

26 A selmecbányai ág. h. ev. egyház és lyceum története. Selmecbánya, 1883-89. II. 227.

27 *Paulsen*, i. m. II. 130-131.

hatására mindmáig eltölti különösen a teológiai kar professzorait az a nemes törekvés, hogy neveltjeiknek ne csak tanáraik, de egyben mintegy atyjuk helyettesei is legyenek. Az egyetem 1694. évi alapító szabályzatában a teológiai karon előírták a heti professzori fogadóórát. Legfeljebb negyedéves időközökben minden diák köteles volt négy szemközti beszélgetésre tanára elé járulni. A professzorok egymás közt külön tartottak összejöveteleket, rendszerint a dékán lakásán és ezen sorra vették diákjaikat. Meg akarták akadályozni, hogy képességeik paragon heverjenek, vagy hogy diákbűnök harapózzanak el, ha másként nem, a bűnösök, vagy megátalkodottan hanyagoknak az egyetemről való eltávolításával. Ebből a gondoskodásból ma már sokat átvettek más német egyetemek is, a kezdeményezés azonban Halle névéhez fűződik.

A mondottak alapján nem csoda, hogy a magyar ifjak az egész XVIII. század folyamán kedvvel és sűrűn látogatták Hallét. Még akkor is találunk magyar diákot Halléban, amikor a külföldjárást Bécs megtiltotta. Ha az út szabad lett, ugrásszerűen szökött neki számuk.

1771. Halle. Lipcse.

Szemian emlékkönyvében 1770-től 1773-ig minden évből találunk hallei bejegyzéseket, de az egyes évek között a megoszlás aránytalan. 1771-ben nyolcan írták be nevüket, 1772-ben csak öten, míg 1773-ban harminchárman. Aránytalan a beírók megoszlása magyarokra és németekre. 1770-től 1772-ig csaknem kizárólag magyarok írják be nevüket, míg a harmincnyelc 1773. évi bejegyző közül mindössze nyolc magyar. Ennek az aránytalanságnak oka abban rejlik, hogy Szemian tanulmányútja első éveiben többnyire csak azoknak a honfitársainak adta oda emlékkönyvét, kikkel később nem találkozhatott volna, mert indulóban voltak hazájukba. 1773-ban azonban elbúcsúzik Halléban maradó minden jó professzorától, magyar és német barátjától. Az 1771. év első hallei bejegyzője, a magyarországi *Sámuel Jacobaei* április 30-án oda is írja neve mellé: „távozóban” (*in discessu*) (237). A megszólítás: „*Amice, inter amicos dilectissime...*” Május első napjaiban még két másik magyarországi diák írt Szemian könyvébe emléksorokat, *Joannes Goriczán* (303) és *Jacobus Walleitner* (209). Mindkettő a hittudományokban képzi magát. Walleitner eperjesi származású.

Május 22-én ismét Lipcsében találjuk, bizonyára rövid látogatásra Szemiant. A két város kocsin három óra járásra van egymástól. Útja emlékét őrzi egy lipcsei teológus, *Michael Klauser* bejegyzése (245).

1771 őszeig szünet következik. A beírások minden évben tavaszra és ősze, mégpedig április-májusra és októberre esnek, mert általában húsvét és Mihály napja táján végződött a régi és kezdődött az új félév a Francke-féle tanintézetekben is és az egyetemen is. Néhány magyar és német jó barát ilyenkor búcsút mondott Hallénak és emlékül néhány sort jegyzett az emlékkönyvbe. Másrészt maga Szemian is ilyenkor bonyolította le utazásait.

1771. szept. 22-én két német hittanhallgató válik meg Hallétól, miután elbúcsúznak

„nagyrabecsült, legnemesebb és legkedvesebb barátjuktól” (250. és 251). Néhány magyar diáknál tovább tartottak az úti előkészületek. Ők csak október 12-én, 13-án és 15-én búcsúznak. Mind a három „a szentséges hittudományok” hallgatója. A meggyesi *Joh. Gottl. Lupini* nyitja meg a sort (254), őt követik *Paulus Bárány Szeniczey*, a dunántúli evangélikus püspök és bibliafordító fia, a későbbi tolna-baranya-somogyi főesperes és egyházi író (153) és *Petrus Ambrosy* (310), ki nem Halléban, hanem Jénában tanult.

1772. Vittenberga.

A téli szemeszter végén, 1772 tavaszán, első ízben látogatta meg Szemian Luther és Melancthon egyetemét, Vittenbergát. A főiskola hírneve és látogatottsága a XVIII. század végére meglehetősen alászállott. E hanyatlás oka az egyetem korszerűtlen irányában keresendő. Míg Halle, Göttinga vagy Jéna nem csak lépést igyekeztek tartani az idővel, de a német szellemi élet irányadó központjaivá tudtak válni, addig Vittenberga hittudósai ebben a században is az ortodoxának üressé vált héjjait csörgették tovább. Része volt Vittenberga sorvadásában a fejedelmi egyházpolitikának is, amely szívesebben nézte Halle türelmes, irénikus hittudományi irányát a harciasabb Vittenbergáénál.

Az itt elmondottak azonban csak a német diákokra érvényesek. A magyar evangélikus hittanhallgatók a XVIII. század folyamán is szép számban látogatták Vittenbergát. Szemian emlékkönyvében valamivel több mint egy év lefolyása alatt három vittenbergai látogatásából kilenc magyar ifjú jegyezte fel nevét. Mi vonzotta a magyar ifjakat ilyen nagy mértékben a szürkülő Vittenbergába? Az, hogy Vittenberga rendelkezett az összes evangélikus egyetemek közt a magyar diákok javát szolgáló legjelentősebb diákjóléti berendezésekkel. 1725-től kezdve külön otthonuk volt itt a magyar hittanhallgatóknak az egyetem egyik volt tanára, *Kassai Michaelis György* végrendeletileg rájuk hagyott lakásában. E lakáshoz egy igen gazdag és értékes könyvtár is hozzátartozott, benne sok ritka, régi, magyar, tót és német könyvvel és kézirattal. A magyar egyetemisták kezében nem maradt holt anyag Kassai pompás gyűjteménye. Annyira tisztán állt előttük az az irány, melyet Kassai gyűjtésében követett, hogy amikor *Rotarides* külföldön elhunyt, kézikönyvtárát és kéziratait, egy úttörő magyar irodalomtörténet apparátusát, bizonyára nem egykönnyen összerakott garasaikon az özvegytől könyvtáruk számára szerezték meg. Egészen bizonyos, hogy Szemian is sokat köszön többszöri vittenbergai látogatásának éppen Kassai könyvtárának jóvoltából. Nem hiszem, hogy tévednék, ha a Kassai-könyvtárban jelölöm meg azt a helyet, ahol Szemian a magyar történetírás kútforrásait és irodalmát jelentős számban együtt látva

kedvet kapott egy magyar történet összeállítására, amit aztán tót nyelven, igen sikerült formában el is végzett. A magyar protestáns, főként evangélikus egyháztörténészek zöme Kassainak ebben a később Halléba került könyvtárában nyerte első ösztöndíjait.²⁸

Kassai nem csupán könyvtárát hagyta a vittenbergai magyar evangélikus hittanhallgatókra, hanem egész vagyonát is. A hatalmas összegű Kassai-alapból és a hozzá csatlakozó néhány kisebb magyar alapítványból kerültek szétosztásra azok az ösztöndíjak, melyek 1772-ben is és azóta százötven éven át egészen az ösztöndíjtörvényt majdnem teljesen elnyelő világháború utáni inflációig minden évben számos magyar diák vittenbergai, majd hallei egyetemi tanulmányait tették lehetővé.

Szemian első vittenbergai látogatása emlékére három magyar diák emléksorai őrzik, mind március 30-ról kepezve. Az első beíró a györmegyei kispéczi származású *Steph. Kutsán* (313), a második a veszprémi, palotai *Adamus Kárász* (314), végül az utolsó a nógrádi, turopoljai, *Johannes Mixadi* (315). Érdemes egy pillantást vetni *Bartholomaeides* életrajzi adatai nyomán e három diák életkorára. Kutsán 37 éves, Mixadi 32, tehát még idősebbek, mint Szemian. Mixadi nem jut parókiához hazatérte után, hanem előbb a Radvánszky családnál nevelősködik. A három vittenbergai közül Kárász Ádám jutott legkorábban papi álláshoz, ahol aztán esperességgé emelkedett és mint egyházi író tette nevét emlékeztetéssé. Őrála azonban Bartholomaeides azt jegyzi fel, hogy Vittenbergába jött előtt Felpéczen volt rektor.²⁹ A papsághoz tehát nála is az iskolán keresztül vitt az út. Kivételek persze abban a korban is voltak. Az említett Szeniczey Bárány Pál pl. Halléból visszatérte után huszonnégy éves fővel csakhamar pappá választott Várpalotára. Az ő gyors előmenetele azonban nem töri át a többiek életpályájában mutatkozó általános szabályt, mert Bárány Pált, a volt püspök fia lévén, különösebb népszerűség és felsőbb egyházi támogatás is bizonyára segítették.

Jéna.

A tavaszi szünetből telt Szemiannak egy jénai kirándulásra is. Míg megelőző látogatása 1770-ben a jénai magyar diákoknak, ez már az egyetem hírneves professzorainak szólt. Emlékkönyvében április 26. és 28. közt kilenc német egyetemi tanár és csak egy magyar diák örökítette meg nevét. A professzorok sorát a teológus *F. S. Zickler* nyitja meg, Danovius mellett a jénai magyar diákok másik melegszívű pártfogója (55).³⁰ Még aznap került az emlékkönyv *J. W.*

28 Bővebben foglalkozik a Kassai-könyvtárral és a magyar protestáns művelődésben betöltött szerepével két újabban megjelent tanulmányom: 1. Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Budapest: Ranschburg 1941; 2. Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomás működésének első szakaszáról. 1938. május 15. — 1940. március 31. Budapest: Ranschburg 1941. Mindkettő „A közép-dunai protestáns könyvtár” sorozatban jelent meg első és második kötetként.

29 Memoriae Ungarorum, qui in alma quondam universitate Vitebergensi... studia... confirmarunt. Pest, 1817. 271-272. Innen e szakasz többi adatai is.

30 Haan, i. m. 77.

Schmid filozófiai adjunktus, a Szt. János-templom lelkésze elé (171), míg a következő öt professzor másnap írta be emléksorait: a fiatal *E. G. Baldinger*, orvos és botanikus (231), a nagynevű *J. E. I. Walch*, szónoklat- és költészettanár (91), Vittenberga későbbi generálsuperintendense, *J. F. Hirt* teológiatanár (107),³¹ *Ch. W. Irmeler* (173) és a kitűnő természettudós *L. J. D. Succow*, a nagyherceg kincstári tanácsosa (103).³² Végül április 28-án írt emlékverset „öreg barátja” útikönyvébe *Johannes Nicolaidēs* magyarországi hittanhallgató (318) és rajta kívül még a filozófiai kar két tanára (99. és 131).

Halle, Lipcse, Eisleben.

Jénából úgy látszik egy nap alatt tette meg Szemian a Halléba vivő utat, mert április 30-ról már egy hallei bejegyzést találunk albumában német ismerős tollából (57). A nyári félévet ettől kezdve csak egy lipcsei és egy eislebeni kirándulás teszi változatossá. Május 4-én Lipcséből van keltezve a beszercebányai *Mathias Krumm* bejegyzése (335), augusztus 7-én pedig Eislebenből, Luther ottani szülőháza miatt az evangélikus diákok gyakori kirándulóhelyéből *Chr. Ant. Friderici* evangélikus generálsuperintendensé (95). Közben Hallében május 10-én a kisszebeni születésű *Steph. Deluck* teológus, később tótnyelvű író (238), május 11-én a csak átutazóban levő pozsonyi *J. C. Neustädter* (317), június 2-án pedig *Domokos Imre* kéri el Szemian albumát és rónak lapjaira emléksorokat (317).

Göttinga.

Az egyetemi nyári félév befejezése után, 1772 őszén Szemian ismét nagyobb tanulmányi körútra indul. Emlékkönyvéből kivehetően ezúttal jó négyszáz kilométert tesz meg Göttinga, Erfurt, Jéna és Halle állomásokkal. Hallétól Göttingáig a Harz déli lejtőin visz az út jellegzetes földműves vidéken át. A falvak népe itt még ma is sokat megőrzött sajátos stílusú házépítési módjából, viseletéből, szokásaiból és vaskos paraszti életszemléletéből. Az útba eső néhány kisváros viszont régi templomaiban tart vissza némi hamisítatlan gót levegőt.

Göttinga is középkori alapítású város, az újkor első három századában azonban egyelőre nem sikerült kiugrania a szürke mezővárosok sorából. A város történetében az egyetem 1737-ben történt alapítása jelent fordulópontot. A hallei tanulságokat felhasználva egyenesen azzal a céllal alapítja ezt az egyetemet a fejedelmi akarat, hogy a felvilágosodás élén járva a vagyonos és nemesi eredetű német osztályok fiainak iskolája legyen. Áldozatokat nem sajnálva egy sereg kitűnő professzort gyűjtenek egybe és elérik, hogy az új egyetem szelleme a kor élén jár, padjaiban pedig a birodalom bárói, grófjai és nemesei töltik fiatal éveiket. Nagyszerűek jogtudósai. Teológusai közt mint egyháztörténész és szónok *Mosheim* vált ki. Filozófiai karán működtek *Gesner* és

31 Hirtről 1.: *H. Döring*: Die gelehrte Theologie Deutschlands im XVIII. und XIX. Jahrhundert. I. 740.

32 Succowhoz: *E. G. Baldinger*: Biographien jetzt lebender Aerzte und Naturforscher. Jéna, 1772. I. 2. 126-136.

Heyne, kik Göttingát a neohumánizmus szülőhazájává tették. A pozsonyi iskolát felvirágoztató, a latin és a retorika tanításába új életet lehelő *Stretskó János György* is Gesnertől nyerte 1748-52-ben indításait. A természettudósok közül *von Hallert* említsük meg, a fizikai embertan kiváló képviselőjét, amellet ünnepelt költőt, kitől emlékkönyvünkben is olvasunk idézetet. De nem csak a professzorok ápolták itt a költészet és a tudomány komoly műzsáinak barátságát, hanem diákjaik közül is szép számban. Egy jó hónappal Szemian látogatása előtt alapította meg négy göttingai diák a német irodalom történetében nagy szerepet játszó, „Göttiger Hain”-nak nevezett szövetséget, hogy küzdjenek az idősebb nemzedék franciás racionalizmusa ellen. Az érzelem és a fantázia jogaiért harcolnak az értelem egyeduralmával szemben és *Klopstock*-ot becsülik mindenek felett.

Göttingában magyar nevű diákok tanultak, nevüket azonban — abban a lelkes hangulatban, melyet Heyne a klasszikus irodalom iránt keltett, másként ez alig képzelhető — latinul írták be Szemian emlékkönyvébe. Az aláírások október 22-én és 23-án keltek. A három magyar diák neve: *Jo. Tibanyi* (225), *Martinus Szilágyi* Debrecenből (319) és *Josephus Schofalvi* hittanhallgató (224). Rajtuk kívül az egyetem néhány tanára és diákja is üdvözölte Szemiant az album lapjain. Az előbbieket: *J. G. H. Fredero* (247), *J. P. Miller* (133), *Chr. G. Fr. Walch* (83) és *S. Chr. Hollmann* (73). Mivel Szemiannak velük fennálló kapcsolata aligha terjedt egyetlen tisztelgő látogatás mértékén túl, nem látom fontosnak, hogy egyéniségükkel bővebben foglalkozzam.

Erfurt, Jéna, Halle.

Göttingából Erfurt felé természeti szépségében gazdagabb tájon vitt tovább Szemian útja. A Leine és a Werra völgyében utazva bizonyára nem mulasztotta el Wartburg várának megtekintését. Egy erfurti hittanhallgató bejegyzéséből, akiben idegenvezetője állhat előttünk (27), tudjuk, hogy Szemian megállt Erfurtban is. A városnak valaha, a német humanizmus idejében, nagy szerepet játszó, Luther Mártont is nevelő egyeteme 1772-ben már csak azért él, mert nincs elég ereje kimúlni. Az ősi Ágoston-rendi klostrom, meg ennek a régi németszláv vásárhelynek középkori levegőt lehelő templomai és patriciusházai elég jellegzetes, vonást vittek a város képébe, hogy az Szemianinak emlékezetes maradjon.

Érdekes, de teljességgel érthető, hogy Erfurtból Jénába menet hősünk, legalább is emlékkönyve tanúsága szerint, Weimarban meg sem szakította útját. Goethe mintegy három év múlva került első ízben Weimarba. Ezután is eltelik azonban még egy jó negyedszázad, míg a német földet járó magyar diák útitervében fontos szerep jut e thüringiai városkának.

A jénai tartózkodás ezúttal aligha volt hosszabb egy-két napnál. Egyedül a hazájába távozó magyarországi teológus, *Matthie Harnwolff*, írta az albumba francia búcsúsorait (244). Halléban is még elutazása előtt érte *Stephanus Baligba*-t. Áldáskívánásait őrzik az album 321. lapján található sorai.

Lipcse.

Az 1772. év Halléban kezdett téli szemeszterét nagyobb út nem zavarja. Csak karácsony és újesztendő közt rándul át Szemian még egyszer és utoljára Lipcsébe, most már azzal a céllal, hogy meglátogassa az egyetem néhány kiválóságát, köztük elsősorban a magyarországi származású *Bél Károly Andrást*, de a nagy autormagyarázó *Ernesti*-t is. *Bél Mátyás* hírneves fia 1743-ban, 27 éves korban került Lipcsébe egyetemi katedrára. Történeti kutatásaival hamar ismertté tette nevét Szászország határain túl is. 1772-ben, Szemian látogatásakor dicsősége zenitjén áll: szerkeszti az *Acta Eruditorum*-ot és a Leipziger gelehrte Zeitung-ot, elnöke az akadémiai és a királyi könyvtárnak, a szász király tanácsosai sorába emelte. Szemian albumába 1772. december 29-én írta be különös, kétértelmű emléksorát, szinte sejtetni engedve e nagy egyéniségnek tíz év múlva elkövetkezett tragikus összeomlását (175). A másik híres lipcsei emléksorírót, *J. Aug. Ernestit* is dicsősége tetőpontján keresi fel Szemian. Ez a bámulatos műveltségű polihisztor legszebb sikereit a nevelésügy reformálása és a klasszika filológiai és bibliai kommentárirodalom területén aratta. 28 éves volt, amikor a lipcsei Tamás-iskola igazgatásával megbízták. Ettől kezdve 28 éven át ez iskolának élt, megteremtve benne a neohumanista középfokú intézet egyik legkorábbi típusát. Minthogy német kortársai közül talán legelegánsabban beszél latinul, 1756-tól a filozófiát, 1759-től pedig a teológiai karon bíznak rá tanszéket. Ekkor fekszik bele a hermeneutikába olyan elv szerint, amellyel iskolát alapított, hogy t. i. a régi szövegek filológiai feldolgozásának célja nem más, mint az eredeti grammatikai értelem helyreállítása. Emléksorait a 227. lapon olvassuk. Szemian végül még a teológiai kar dékánját, a filozófiában munkálkodó *Chr. A. Crusiust* kereste fel (151). Mai olvasó nem érti meg, mi tetszhetett a kortársaknak Crusius ködös, az érthetőbb részében lapos, egészében minden szépség nélküli filozófiai műveiben.³³

Az 1773. év.

A tanulmányút legmozgalmasabb és így az emlékkönyv szempontjából is legkiadósabb évének az utolsó bizonyult. Nem csak a hallei egyetemet cserélte fel Szemian a nyári félévben a jénaira, de mind a szemeszter előtt, mind azután egy-egy nagyobb utat tett északi irányban az Odera melletti Frankfurtig, délnek pedig a Dunáig, Regensburgig. Ebben az évben csak emlékkönyve húsznál több helyváltozásról tanúskodik, holott nem bizonyos, hogy minden látogatásának emlékkönyvében is nyoma maradt. A már ismerteken kívül három más egyetemet is meglátogat, Frankfurtot, Erlangent és Altdorfot, de felkeresi Berlint és Magdeburgot, továbbá két hosszabb tartózkodásra Vittenbergát is.

33 Azokra a német tudósokra vonatkozóan, akiknek jellemzésénél különösebb irodalmi utalást nem találunk, a dolgozat végén található könyvészeti összefoglalásban megjelölt művekben, főleg az Allgemeine Deutsche Biographie-ban találunk részletesebb adatokat.

Vittenberga.

Április első napjaiban hagyta el Szemian Hallét, hogy mintegy két hetet egyelőre Vittenbergában töltsön. E két hét alatt az egyetem tanárainál teendő látogatásokra is időt szakított, nem úgy, mint első vittenbergai látogatásakor, amikor csak három ott tanuló magyar diákkal vette fel az érintkezést. A német professzorok, kiket Szemian felkeres, többségükben a filozófiai kar tagjai. A vittenbergai ortodox hittudósok hiánytalan megismerésének Halle neveltje íme nem tulajdonított különösebb jelentőséget. A professzorok közül elsőnek április 5-én *J. Fr. Hiller* szónoklattantanár, a választófejedelem ösztöndíjasainak ephorusa jegyezte be emlékmondatát (193). Hillert követték április 13-ig *F. W. Dschida* (230), *M. Schroeckh* (228), *J. D. Ritter* (226), *Chr. Fr. Schmid* (106) és *C. G. Hofmann* (105) egyetemi professzorok. Magyar diákokból most 5 írt emlékverset az albumba, mind az öten olyanok, akik Szemiannal az előző év márciusának végén tett első vittenbergai látogatásakor nem voltak még Vittenbergában. Valamennyien a hittudományi kar hallgatói. A sort *Adamus Muszŕŕy* nyitja meg, ki Lipcséből, majd Halléből jött át Vittenbergába (265), őt követik *Johannes Pruny*, ki sárosi származású (330), *Michael Martini*, kit Bartholomaeides „Michael Kovách Martinyi”-nek ír és elmondja róla, hogy hazatérte után Prónay Pál nevelője, szénior, majd tiszáninzeni szuperintendens lett (272),³⁴ végül *Samuel Liptay*, aki kishonti származású, Bartholomaeides szerint felsőpokorági (333).³⁵ Ez a négy magyar április 11-én, míg a turócszentmártoni *Matthias Lany* egy nappal később kapta kézhez Szemian albumát (332).

Vittenbergától Oderafrankfurtig a Spree szelíden hullámos, tavakban és erdőkben gazdag vidékén vezet az út. Itt a lombos fák helyét egyre jobban a fenyők veszik át. Az egész, mintegy 150 kilométernyi úton az egyetlen valamivel nagyobb hely Luckenwalde, de ez is különösebb jelentőség nélkül. Annál szebb a falvak zömében szláv vérű népének színdús, festői viselete.

Frankfurt.

Az Odera melletti Frankfurt két és fél évszázaddal előbb alapított egyeteme Szemian látogatásakor túl volt virágkorán. Hallgatóinak számát tekintve mindössze a tizenötödik helyet foglalta el a német egyetemek sorában.³⁶ Másodvirágzását még megéri, amikor a század végén hallgatói közé tartoznak *von Kleist* és a *von Humboldt* fivérek. A napóleoni háborúk azonban Frankfurtnak is, mint olyan sok életképtelenné vált, de önmagától kimúlni nem tudó kis egyetemnek (a Szemian által meglátogatottak közül még Erfurtnak, Vittenbergának és Altorfnak)

34 *Bartholomaeides*, i. m. 272.

35 U. o. 273. Amit a 16-17. lapon a külföldi tanulmányútra menő magyar evangélikus hittanhallgatók átlagos életkorára nézve megállapítottunk, Bartholomaeides adatai alapján itt is beigazolódik. Pruny 32 éves, Martini 39, Liptay csak 25, de Lany viszont 29 éves, amikor a 31 éves Szemiannal Vittenbergában találkoznak.

36 *Franz Eulenburg*: Die Frequenz der deutschen Universitäten. Lipcse, 1904.

megadták a kegyelemdöfést. Oderafrankfurt egyetemét a XIX. század elején Boroszlóba helyezték át. Maga Frankfurt sem volt Szemian idejében a német és a szláv kereskedelemnek az a nagyforgalmú cserehelye, mint az előző századokban. Az egyetem és a város csökkent jelentőségének megfelelően Szemian nem is talált csak két magyar diákot Frankfurtban. Ez is két magyar *Sigismundus Szabó* erdélyi hittanhallgató (bejegyzése az ábc-mutató után áll), továbbá a rimaszombati evangélikus káplán, *Samuel Dérffy*, a frankfurti egyetemi könyvtárnak azidő szerinti könyvtárosa (337). Dérffy egyetemi könyvtárossága újabb tanúja annak a könyvszeretetnek és hozzáértésnek, mellyel a magyar diákok német egyetemeken sokszor kitűntek. A frankfurti nevezetességek közül, kik Szemian albumába írtak, kettő református, úgymint *E. H. D. Stosch*, teológiai professzor, a frankfurti református egyház felügyelője és első lelkésze (39), valamint *W. H. Hugo* idős zürichi férfiú, Hessen-Kassel és Hohenzollern hercegének egykori titkos tanácsosa (323). Az irénikus Halle neveltjét jellemzi, hogy két-három napos frankfurti tartózkodása alatt két református és csak egy evangélikus hírességnél tesz látogatást. Az utóbbi *J. G. Soellner*, a teológiai és filozófiai karok tanára (75).

Berlin.

Frankfurtból hazatérőben Szemian a porosz fővárost ejti útba. Berlinnek nincs ekkor még több lakosa mintegy 120.000-nél, de elsősorban az okos Hohenzollernek által tárt karokkal fogadott hugenotta kézművesek munkája eredményeként máris vezető helyre tett szert pl. a selyem-, gyapotszövő- és porcelániparban a porosz városok között. A város polgáraiban II. Frigyes sikerei következtében magasra lobbant a porosz hazafiúi büszkeség. Lassan a múzsák is megotthonosodnak, amint elszáll a friss malter szaga és a felvilágosodás nagy szellemtavaszában Berlinbe is kerül néhány kiváló tehetség. Szemian idejében figyelnek fel első ízben Berlin szavára komoly irodalmi körök: a *Nicolai* és a zsidó *Mendelssohn* szerkesztette periodikus irodalmi levelek révén, mikhez a kitűnő *Lessing*-et is sikerült munkatársul megnyerni. Lessing részben e levelekben végzi el a német irodalmi öntudat szempontjából oly fontos misszióját, hogy t. i. a német szellemi fellendülést kiváltó és abban egyoldalúan uralkodó francia irodalmi mintákat új, részben angol (Shakespeare), részben antik minták által nélkülözhetővé tegye.

Szemian berlini tartózkodásáról *Johannes Ambrosi*-nak, a berlini Szt. Gertraud-templom magyar származású lelkészének és egyházi felügyelőnek április 23-án keltezett bejegyzéséből értesülünk. Szemian úgy látszik elmondotta Berlinben működő honfitársának, hogy közeledik az idő, amikor befejezi tanulmányútját, mert Amrosi erről tesz említést és jó kívánságaival bocsátja el Szemiant (257).

Vittenberga.

A Halléba, illetve most már Jénába hazafelé vivő úton is megállapodott hősünk Vittenbergában és újból eltöltött ott mintegy két hetet. Úgy látszik, még mindig bőven akadt tennivalója a Kassai-könyvtár ritkaságai és kéziratai között. Az alkalmat arra is felhasználta, hogy kiegészítse útikönyvét. Április 29-én *J. S. Weichtmann* egyetemi professzortól (111), május 9-én pedig *E. Fr. Werntdorf* egyetemi rektortól, teológiai tanártól, az alapítványok felügyelőjétől szerez emléksorokat (49). Olyan magyar diákot is talált Vittenbergában, akit még nem ismert, *Andr. Kirchnery* hontvármegyei, csánki hittanhallgatót, ki csak április 27-én iratkozott be az egyetemre (336). Kirchneryvel Szemian minden egyes vittenbergai magyar diákot besorozott útikönyve aláírói közé, ki háromszori ottlétekor Vittenbergában tartózkodott. Ez a tény újból kiemeli azt a szoros közösségi életet, amelyről már szoltunk, és amelybe Kassai könyvtára fogta össze a vittenbergai magyarokat. Legyen szabad itt még egy érdekes körülményről is megemlékeznünk. Kirchnery nevét Bartholomaeides egyszerűen „Kirchner”-nek írja.³⁷ Ezzel kapcsolatban nem tartjuk lehetetlennek, hogy Kirchneryt általában Kirchnernek ismerték és hogy csak Vittenbergában bővítette meg nevét egy y-nal. E változtatás célját megértjük, ha megemlékezünk róla, hogy Kassai elsősorban magyar anyanyelvű magyarországi hittanhallgatókat kívánt a vittenbergai jótéteményekben részesíteni. Ha újból átfutjuk a Szemian albumába író vittenbergai magyar diákok névsorát, látni fogjuk, hogy sokkal nagyobb arányban találunk közöttük y-os nevűeket, mint pl. a jénai, vagy a hallei magyar diákok névsorában. A vittenbergai és később a hallei egyetemen a magyarországi németajkú diákok még sokkal szövevényesebb fogásokat is igénybe vettek, csak hogy a nyelv szerint is magyaroknak hagyt³⁸ ösztöndíjakat megkaphassák.³⁹

Úgy látszik, Vittenbergában annyira eltelt az idő, hogy Szemiannak most már haladék nélkül Jénába kellett utazni, ha még idejében be akart iratkozni az egyetemre és részesedni kívánt a magyarországi tanulók rendelkezésére álló kedvezményekben, főként az ebédkedvezményben. Illett a professzorok magánelőadásaira is idejében jelentkezni. Május 14. és 16. közt tehát Jénában találjuk Szemiant. Ez alkalommal emlékkönyve mindössze néhány honfitársa bejegyzésével gyarapodott, olyanokéval, kiket valamivel később, amikor Halléből átköltözik Jénába, már nem remélt ott találni. Különösen *Samuel Billek*, *Andreas Peschko* és *Michael Stark* esetében (300, 311 és

37 I. m. 273.

38 A vittenbergai és később hallei magyar ösztöndíjak közül a Kassai-félék, illetve az 1831 óta közös néven Kassai—Kubinyi—Temlin-félék csak magyar diákoknak voltak kiadhatók. A Poldt Mátyás-félét ki lehetett adni magyar evangélikus lelkészfiak nem létében magyarországi németeknek is; de a szláv származásúak ebből is ki voltak zárva. Irodalom: *C. Robert: Die Wittenberger Benefizien* (Hallische Universitätsreden, 5. sz.) Halle. 1917., továbbá: (Szerző megjelölése nélkül) *Verzeichnis der auf der Universität Halle—Wittenberg bestehenden Stipendien und Benefizien nebst kurzer Nachricht von der auf den anderen kgl. preussischen Universitäten bestehenden Benefizien*. Halle, 1851.

39 A magyarországi német diákok, különösen az erdélyi szászok sűrű cselfogásaira 1.: *Görög: A Hallei Magyar Egyetel története*. Halle, 1906, 16, 26, 37, 39.

316) állhat meg ez a feltevés, kik nem szerepelnek jénai tanulókként sem a Haan, sem a Mokos⁴⁰ összeállításában, tehát átutazókként lehettek jelen Jénában. A negyedik emléksoríró, *Joanes Mudrony*⁴¹ a későbbi kiváló egyházi szónok, sajnos mértéktelen nagy ivó, két éves hallei tanulmány után csak félévvel előbb iratkozott be az egyetemre,⁴² de már hazatérőben volt.^{4341a}

Halle.

A beiratkozás formaságait elintézve Szemian Halléba utazott azzal a kettős céllal, hogy magával hozza mindazt, amire fél éves jénai tartózkodása alatt szüksége lesz, továbbá, hogy azoktól a professzoraitól, kiknek Halléban privátkollégiumait hallgatta, elbúcsúzzék. Számunkra különösen fontosak ez utóbbiak emlékkönyvi bejegyzései, mert éppen legfontosabb kérdésünkre nyerünk belőlük választ, arra, hogy kik voltak a hallei egyetem tanárai közül azok, kikkel Szemian közvetlen tanítványi viszonyban állt, akik tehát szellemének formálására is a legnagyobb hatással lehettek. Első helyen hagy említsük itt *Jo. Pet. Eberhard*-ot, az orvostudományok, a matematika és a fizikai professzorát, aki szép emlékmondatát ezekkel a szavakkal zárja: „Dilectissimo Auditori suo...” (51) Eberhard típusa a kor természettudományos irányú, enciklopédikus műveltségű tudósának. Orvostudományi lexikont adott ki, de bámulatos széleskörű irodalmi működésében találunk néhány jó tanácsot a porosz hadászati építkezés célszerűsítésére is és van egy szép tanulmánya a matematikai műveltség hasznáról az állam jóléte szempontjából.⁴⁴ Látjuk, hogy Szemian egyik legkedvesebb professzora teljességgel a gyakorlati és természettudományi irányú felvilágosodás képviselője.

Most búcsúzik el Szemiantól *Joh. Jak. Griesbach* is, a fiatal, 28 éves, de máris rendkívüli tanultságú újszövetségi nyelvész. (115) Hosszabb külföldi tanulmányút után, melynek során bejárta Hollandiát, Angliát, Franciaországot, éppen 1773-ban kapott rendkívüli tanári megbízást Halléban. Ekkor már munkába vette az Újszövetség kritikai kiadását, mely 1775-ben Halléban meg is jelent. Igen fontos tudományos működésének⁴⁵ színhelye később a jénai egyetem lett, mely 1775-ben újszövetségi katedrájára hívta meg.

Ha megemlékezünk róla, hogy Szemian a lipcsei egyetemen is a híres kommentátort és szövegkritikust, Ernestit kereste fel, továbbá megemlíjtük, hogy az emlékkönyv utolsó külföldi bejegyzője, kit Szemianihoz baráti szálak fűztek, a fiatal hallei *Vogel*, szintén bibliai szövegkritikai

40 *Mokos Gyula*: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Budapest: M. T. Akad. 1890. 68-9. — *Ábel J.*: Magyarországi tanulók külföldön, I. kötet.

41 Révész szerint Mudronyi. *Révész Imre*: A jénai egyetemen tanult magyarok és erdélyiek névsora 1550-1850. M. Tört. Tár IX. 1861. 218-38.

42 *Mokos*, i. m. 69.

43 ^{41a} Tóth Lajos közlése.

44 *Allgemeine Deutsche Biographie*, V. k. 568-9.

45 *Augusti*: Über Griesbachs Verdienst. Boroszló, 1818.

és exegetikai munkásságával tette nevét híressé, akkor előttünk áll Szemian érdeklődésének és bűvárkodásainak egy másik iránya, az exegetikai.

Ez alkalommal, június 1-én és 2-án, még egy további, olvashatatlan nevű egyetemi tanár (179), ezenkívül *G. J. Langer* német hittanhallgató (259) és a Kleistet idéző Dr. phil. *L. Herrmann* (279) írtak emléksorokat az albumba. Közöljük nevüket, mert az eddigiek alapján feltételezhetjük, hogy Szemian e két napon legbizalmasabb hallei tanáraitól és barátaitól búcsúzott el.

Jéna.

A most következő nyugodt jénai nyári félév egyetlen bejegyzője egy volt kegyesrendi szerzetes, *Joannes Hrubaczeke*, kit Szemian bizonyára ajánlólevéllel látott el, vagy valamivel megajándékozott, mert a volt piarista buzgón igéri, hogy „beneficiorum acceptorum memor erit” (233).

Ernesti és Griesbach ösztönzése Jénában látható gyümölcsöt is termett. Egy tót nyelvű alkalmi iraton kívül, amelyet egyébként már Halléban, 1772-ben is nyomdába adott, Jénában Jézus Krisztus kínszenvedéséről és haláláról kis biblica teológiai dolgozatot készít és bocsát közre. Nevének kezdőbetűit ebben az álnévben rejti el: „philoMuSus ungarus”.

Jénából csak november közepe táján búcsúzott el Szemian véglegesen. Addig azonban október havában még kétszer látogatott el Halléba. Ezeknek a hallei utaknak a keretében megtekintett néhány útba eső, vagy nem messze fekvő várost. Október 10-én Berg-ben *Ph. A. F. Martini* filozófiatanár (291), október 12-én ugyanott *C. F. Jonae* (205), október 18-án Naumburgban *J. G. Kayser* (309), október 25-én pedig Magdeburgban *H. F. Abel* székesegyházi lelkész és királyi tanácsos (155) írnak emléksorokat útikönyvébe és kívánnak szerencsés utat hazájába. Közben, október 14-én és október 20-án megint Jénában kellett Szemtannak tartózkodnia, mert onnan keltezik emléksoraikat az első esetben *Georg Lazary*⁴⁶ magyar teológus (307), a másodikban az egyházi régiségtannal foglalkozó *And. Simon*, kivel Szemian még Halléban kötött barátságot (322).

A XVIII. században a jénai egyetem is levetette – Halle hatására – az ortodoxia kötelékeit és a felvilágosodás eszméinek a szolgálatába állott, mégpedig olyan eredménnyel, hogy már a XVIII. század utolsó negyedében, Schiller, majd Fichte fellépésével átvette a német szellemi élet vezetését. Sajátos Jéna szellemi életében, hogy a nemzeti eszmék nagyon hamar kedvező talajra bukkantak. Innen Jéna nagy jelentősége a német nemzeti érzés és gondolat fejlődésében. Mintha ebben a thüringiai kisvárosban mindig attól féltek volna az emberek, hogy valami módon lemaradnak az események forgatagában és az eszmék stafétaváltásában, ezért minden korszak mellé a legkorábban és a legradikálisabban szegődtek oda. A korszak kezdetén Thomasius eszméi *Struve*-ra hatnak erősebben, ki a politikát mint tantárgyat bevezeti a jogi karon.⁴⁷ Már

46 Haannál és Révésznel (i. m.) *Lazary*, Mokosnál (i. m.) *Lázári*.

47 R. Du Moulin Eckart: Geschichte der deutschen Universitäten. Stuttgart: Enke 1929. 217.

ez a lépés is a nacionalizmus jegyében történik, ha ez a nacionalizmus egyelőre még nem a herderi, hanem francia, angol, svájci vagy holland minták nyomát viseli magán. Struve fellépése után nem sokára a filozófiai karon vezetik be a német irodalom és költészet, továbbá a német történelem tanítását. Az újítások sikerét biztosítja, hogy Jénában nagyszerű összhang uralkodik, szenvedélyes együttműködés és közös lelkesedés található diákok és tanárok között. Féktelen tudásszomjukban ezen az újításoknak örvendő vidéki egyetemen még az újságolvasást is egyetemi tantárggyá teszik olyan korban, melynek alig voltak újságjai.⁴⁸ Mintha Jéna polihisztorairól olvasta volna le *Schiller* jénai katedráját elfoglalva híres megállapítását: „Wo der Brotgelehrte trennt, da vereinigt der philosophische Geist.” A Szemian albumába író professzorok életrajzi adatainak összekeresése közben kénytelen voltam tudománykarok szerint felosztott gyűjteményes életrajzukban⁴⁹ több professzort két tudománykar rovatában is megkeresni, mert egyik karról a másikra léptek át olyan korban, amikor minden karon általános képzettséget kívántak meg a kar minden szaktudományában. Igazi aranykorát a jénai egyetem, az 1777-től 1806-ig terjedő időszakban éli ugyan, amikor bölcséleti karán nem kisebb szellemek tanítanak, mint *Schiller*, *Fichte*, *Schelling*, *Hegel* és a két *Schlegel* testvér és amikor Jéna a magyar szellemtörténetre is jelentős hatást gyakorol. Vannak azonban kiváló tanárai az ezt megelőző időben is és befolyása különösen evangélikus lelkészjelöltjeinkre ekkor is figyelemreméltó. Wolff racionalizmusát illetően éppen a már említett magyarbarát Donoviust nevezi *Frank* „az új idők első tanúságtevőjének”.⁵⁰ A tüzes felvilágosodás szelleme olyan erős visszhangra talál a diákság soraiban, hogy a következő korszak vezető, szabadkőműves szellemű és ritusú diákegyesületeit kivétel nélkül jénai és hallei diákok alapítják meg éppen Szemian tanulmányai idejében.⁵¹

Ilyen eleven tudományos és diákélet mellett nem csoda, hogy a magyarországi diákok kedvvel keresték fel Jéna egyetemét. Amikor Szemian végleg búcsút mond Jénának, november 14-én, az eddigi tizenhéhoz még további hét magyarországi ifjú írja be emléksorait albumába. Ezek: a besztecebányai *(Job.) Petr. Coryli*, aki Jénában orvostudományt és teológiát tanult és később királyfalvai lelkész lett (221),⁵² *Job. Mudrony*, aki másodjára jegyzi be nevét az albumba (260), a redovai (Gömör-megye) *Job. Terrayi* (Haan szerint: „Terray alias Zemko”) (261), a kisszebeni *Job. Clementis*, később kiskőrösi lelkész és Szeimiannak, ki Clementis Teréziát vette nőül, sógora⁵³ (263), *Paulus Kmetony* (266), *A(damus) Potkoniczky* (Haan szerint *Podkoniczky*, Mokos szerint *Pockomiczky*)

48 *Du Moulin Eckart*, i. m. 218.

49 *Job. Günther*: Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena seit 1558 bis 1858. Jena: Mauke 1857.

50 *Frank, G.*: Die jenaische Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung. 1858. 68 sqs.

51 Amicisták, Jéna 1770-1; Unitisták, Halle 1774; Konstantisták, Halle 1777; Harmonisták, Jéna 1781; — *E. Deuerlein*: Geschichte der Universität Erlangen. Erlangen: Palm 1927. 16.

52 A kiegészítő életrajzi adatok forrása: Haan i. m. megfelelő helyén.

53 *Sramkó (Schramkó) Pál*: Esketési beszéd Szemian Mihály és Clementis Terézia egybekeltekor (tót). Hely és év nélkül, 1778 és 1881 közt.

besztercebányai teológus, később késmárki rektor és történetíró, a késmárki nemesi konviktus alapítója (267) és végül *Martinus Reinisch*, aki *Hungarus*-nak írja magát, de Haan jegyzékében nem található. Valószínű, hogy ő átutazóban látogatta meg Jénát, ha ugyan nem ugyanaz a Reinisch Márton, aki még 1738-ban iratkozott be szegény *gratis* diákként a jénai egyetemre⁵⁴ és azután, még az exulánsok utáni korban is elég gyakori módon, kinn vállalt iskolamesteri, vagy lelkészi megbízást.

A jénai egyetemi tanárok szép számmal szerepelnek ez alkalommal is Szemian útikönyvében. A sort az egyetem rektora, *C. F. Walch*, a Pandekták professzora nyitja meg (20). Walch a XVIII. században a német egyetemeken lábra kapott szokás szerint udvari tanácsosi méltóságot visel. Amióta a német fejedelmek felismerték, hogy milyen fontos szolgálatot tehetnek egyetemi tanszékek betöltői használható hivatalnokok és jó hazafiak nevelésében az államnak és az uralkodóháznak, ösztönzésül udvari, vagy titkos tanácsosi címmel tüntették ki az érdemeseket. Egy nappal előbb, november 12-én keltezte emléksorait *J. E. Schmidt* belső titkos tanácsos, a közjog és a jogtörténet professzora (109), *G. Scheidemantel*, egy Szemiannal majdnem egyidős másik jogtanár (93), *D. Chr. Seybold* és a beteges *Je. Faber* filozófiantárok (185. és 192), valamint a nagynevű *E. A. Nicolai* orvosprofesszor, az orvosi kar dékánja, kit vénségében őrgrófi rangra emelt uralkodója (90). November 14-ének egyetlen nem diák bejegyzője van, *J. G. Müller* egyetemi tanár, a jénai nyilvános könyvtárak igazgatója és az ösztöndíjasok ephorusa, ki Szemiant jótevőjének („*fautori suo*”) nevezi és szerencsés hazajutást kíván hazájába (145). Mivel érdemelhette ki Szemian, hogy ez a magas állású német úr jótevőjének nevezte? Hogy túlságosan messze ne tévedjünk az igazságtól, legyen szabad csak annyit tételeznünk fel, hogy sok külföldjáró magyar diákhhoz hasonlóan Szemian is megajándékozta a jénai könyvtárakat néhány, elsősorban magyar tárgyú könyvvel. Két német hittanhallgató jegyzett még Jénában ezekben a napokban emléksorokat (262, 287).

November 15-én útnak indul hősünk dél felé, hogy lebonyolítsa német tanulmányútjai közül a leghosszabbat, mely Erlangenben, Koburgon és Altorfon át a Dunáig, Regensburgig vezet. Egyelőre azonban nem haladhat messze, mert déli irányban, a Saale völgyében, Jénához közel, nagyrabecsült ismerősei laknak, kiktől szintén búcsút akar venni. Mintegy húsz kilométerre Jénától, az ősi várfalakkal övezett Kahla közelében uralkodott a tájon Leuchtenburg vára, a szász-koburgi és a saalfeldi hercegi udvar kedves tartózkodási helye. Itt *F. Chr. Günther* udvari tanácsos, a helység *consul*-a és *physicus*-a, tehát hercegi udvarmester és főorvos (92), továbbá *S. Th. Thienemann* helybeli lelkész és esperes, a hercegi konzisztórium ülnöke (97), végül egy közrendű tollvonású polgár (192) jegyezték be az albumba jókívánságaikat. Valamivel még délebbre, ott ahol az Orla a Saaleba torkol, bújik meg a kicsi Orlamunda. A helység lelkésze, *Chr. A. Thienemann*,

54 Mocos, i. m. 51. — Úgy látszik, az 1773 nyarán Jénában tanult erdélyi szászokkal Szemian nem kötött barátságot, mert mind az öt hiányzik az emlékkönyvből. V. ö. Mocos, i. m. 69.

ki egyúttal az egyházi körzet szuperintendense is, szintén Szemian barátai közé tartozott (98). Végül Kóburgban, a kicsi, régi hercegi székvárosban szakította meg meg útját Szemian, hol egy filológus, *M. Faber* írt albumába (256).

A jénai bejegyzések sokaságán végigtekintve megállapíthatjuk, hogy Szemian baráti és ismeretségi köre nagy volt és értékes egyénekből állt. Csak egyetemi professzor nem kevesebb, mint 15 szerepel Szemian albumában a jénai időkből. Ha Günther idézett könyve alapján összeállítjuk a Jénában az 1770 és 1773 közt tanító tanárok jegyzékét, kitűnik, hogy Szemian mindössze hattal nem lépett közülük kapcsolatba. Ezek között csupán egy teológus van, a beteges, vén Köcher, egy az orvos, egy a filozófus és három a jogász. Látni fogjuk, hogy Halléban is ugyanez a kép. A polihisztor Szemian összeköttetést keresett és talált a jogi kar kivételével az egyetem csaknem teljes tanári karával. Emellett nem mulasztotta el, hogy kapcsolatba lépjen a környék nevesebb, vezető egyházi embereivel is. Egyháziasság és tudományszeretet, ez utóbbit tekintve különös érdeklődés történeti, bibliai-szövegkritikai, filozófiai és természettudományi téren, ezek Szemian egyéniségének jénai tanulmányai és ismerősei alapján kibontakozó vonásai.

Erlangen.

Szemian tanulmányútja végén sort kerített a két délkeleti protestáns egyetem, Erlangen és Altorf meglátogatására is. A Duna völgyében könnyen megközelíthetőségük, továbbá az erlangeni egyetem ortodox lutheránizmusa miatt mindkét főiskola közkedveltségnek örvendett a magyarországi evangélikus lelkész-növendékek között. Szemian látogatása idején Altorf túl volt már virágkorán. Amint alábbszállt létesítőjének és főntartójának, a valaha hatalmas és gazdag birodalmi szabadvárosnak, Nürnbergnek jelentősége, úgy szorult Altorf mindjobban árnyékba a többi egyetemekkel, de különösen e lendületesen előretörő Erlangennel szemben. Erlangent éppúgy a német territoriális elzárkózás kultúrpolitikai eszközéül létesítették, mint Hallét, Göttingát, Jénát, vagy Altorfot. Míg Altorfban Nürnberg tanácsurai, addig az erlangeni „Landesuniversität”-en a Bayreuth-i tartománygróf akart hivatalnokokat képeztetni olyan tanárok vezetése alatt, kiket ő válogatott ki és olyan szellemben, amelyet ő ellenőrzött.

Az erlangeni egyetem ortodox lutheránus iránya evangélikus papnövendékeink közül is különösen az erdélyi szászokat vonzotta, kiket hivatalos egyházi hatóságuk is a hithű Erlangen felé irányított. 1733-ban, Szemian odaérkeztek, majdnem csupa erdélyi szász diák tanult ott. Szemian emlékkönyvébe nyolcan írtak emléksorokat november 21-én és 22-én. Az előbbi napról: *Michael Eph. Silein* erdélyi (135), *Michael Plauz* nagyszebeni (136), *Joh. Josephus Bruckner* nagyszebeni (137) és *Georg Wagner* segesvári hittanhallgatók (140). November 22-én került az album a magyarul jegyző *Bótz Ferentz* (84) elé, továbbá *Michael Heissmann* nagyszebeni (138), *Martin Albrichs* erdélyi (139), és *Matthias Markovitz* szarvasi (253) evangélikus hittanhallgatókhoz.

Az erlangeni magyar diákoknak 1773-ban külön egyesületük, „Landsmannschaft”-juk állt

fenn, más ország, ill. tartománybeliek hasonló tömörülései mellett és egyaránt többszörös felsőbb tilalom ellenére.⁵⁵ Ezek a Landsmannschaftok nem foglalták ugyan magukba az egyetem minden hallgatóját, másfelől viszont csak tagjaikat és hasonló egyesületekét tekintették nemcsak teljes jogú egyetemi polgárnak, de általában teljes jogú embernek is. Aki nem lépett be valamelyik ilyen egyesületbe (ez volt a: „Wilder”, „Finke”), vagy akit valamelyik egyesülés kizárt tagjai sorából („renonce-nak nyilvánított, „Verschiss”-be küldött), azzal nem volt szabad együtt mutatkozni, házába nem volt szabad lépni, viszont szabad volt az illetőt bottal, vagy lovaglóostorral ütni, sértésnek ez nem számított, érte elégtételt nem kellett adni. A Landsmannschaft fő életnyilvánulása éppen a becsületügyi törvénykezés, továbbá italozások tartása volt. Mindezekben egy apró részleteikre kiterjedő előírás, az ú. n. „*Comment*” érvényesült. A tübingai egyetem monográfusa, *Klüpfel* vizsgálat alá vette az egymástól csak lényegtelen apróságokban különböző *Comment*-okat és megállapította,⁵⁶ hogy nem egyebek a francia udvarban XIV. Lajos alatt kialakult udvari becsületügyi előírások és ceremóniák német változatánál. Francia eredetre vall a műszavak francia volta, mint pl. *Satisfaction*, *Avantage*, *Touche*, *Maltraitationen*, *Chargierte* stb. A Landsmannschaftok általában vezető szerepet töltöttek be a német diákéletben, amely nem ritkán hatalmaskodássá, sőt olykor rémuralommá fejlődött. Amíg a Landsmannschaftoknak ez a korszaka tartott, a német diákélet színvonala ízlésben és emberséges erkölcsben nagyon alacsony maradt. Láttuk a jénai diákélet leírásánál, hogy a felvilágosodás eszméinek terjedésével a Landsmannschaftok uralmát vitássá teszik a szintén nem német eredetű szabadkőműves diákrendek, miket, mint szintén láttuk, éppen Jénában és Halléban alapítanak. Fél évszázad alatt ezek is lejárták magukat, éppen akkor, amikor teljes pompájukban kifejlődnek merev, titokzatos, esetlen szertartásaik. Helyükbe a napóleoni háborúk hatása folytán az izzó nacionalista „Burschenschaft”-ok léptek. Az Erlangenben tanuló magyarországi diákok kusza és pökhendi emléksorai igazolják a művelődéstörténet marasztaló ítéletét a késői Landsmannschaftok és *Comment*-jeik felett.

A rendelkezésére álló két napon Szemian mindössze hatot látogatott meg az erlangeni egyetem abban az időben működött 19 rendes tanárából: a teológusok közt a fiatal *J. E. Pfeiffert* (81), ki a város szuperintendensi tisztét is viselte, továbbá *G. F. Seilert*, a dogmatika és a morál professzorát, egyetemi lelkészt (82) és végül *J. G. Rosenmillert*, ki egyháztörténetet és exegézist adott elő (196), tehát a négy teológiai tanár közül hármat. A filozófiai kart *J. P. Reinhard* történettanár (88) és *S. G. Succowius*, az agastyán fizikaprofesszor és titkos tanácsos (77) képviselik, az orvostudományt *Jac. Fried. Isenflamm* prorektor (87), míg a jogászok ezúttal teljesen mellőztettek.

55 *Deuerlein, E.*: Geschichte der Universität Erlangen in zeitlicher Übersicht, Erlangen: Palm és Enke 1927. 16.

56 *Klüpfel*: Geschichte und Beschreibung der Universität Tübingen 1849. 182.

Az erlangeni akadémia krónikása⁵⁷ az 1770-es évekről előadja, hogy a tudományszerető Keresztély Frigyes Károly Sándor őrgróf uralkodása alatt a főiskola szinte második alapításának nevezhető megerősödésen ment keresztül. Azok közül a tanárok közül, kiknek emléksorait Szemian útikönyvében olvassuk, kivált az akkor még csak három év óta működő Seiler, később kora egyik legünnepeltebb és legnagyobb hatású egyházi embere⁵⁸, nevezetes a teológiai és általában az egyetemi oktatás történetében is az első teológiai szemináriumnak, a „Hercegi erkölcs- és széptani intézet”-nek éppen 1773. június 24-én végbevitt alapításával. Érdekes, hogy Szemian elmulasztotta meglátogatni a híres botanikus Schrebert, Linné tanítványát, a kitűnő filológust, Harlesst vagy a nagy sebészt, Rudolphot. Halléban és Jénában ilyesmi nem történt volna meg vele. Erlangenben azonban meg kellett elégednie azzal az övével nem mérhető horizontú tájékoztatással, amelyet erlangeni diáktársaitól kapott. Ezek tekintélynek a lutheri ortodoxia képviselőit tartva hozzájuk el is kalauzolták Szemiant.

Altorf.

Bár megszűkölt már Erlangenben is a szellemi kör, melyben Szemian Halléban vagy Jénában addig élt, igazán szűkké csak Altorfban lett, hol az egyetlen, ottfelejtett teológiai kar vonszolta tovább keskenyágányú életét. Szemian nem tölt itt csak egy napot, november 24-ét és ezen emléksorokat írat *J. A. Sixtus* teológiai tanárral, altorfi esperessel (71), *J. A. Dietelmair* teológiai tanárral, egyházi felügyelővel (79) és *J. Ch. Doederlein* teológiai tanárral, altorfi diakónussal (101).

Regensburg.

Kérdezhetjük, mi vitte tovább dél felé az eddig csak egyetemi székhelyek iránt érdeklődő Szemiant? Meg akarta látni a Duna felső folyását? Érdeklődni akart a hajóúton hazajutás áráról és lehetőségéről? Unta már az egyetemi látogatások mindig ismétlődő témáit és hangulatát és egy sereg másfajta élménnyel akarta porukat lemosni? Mindez egy-egy lehetőség. Tény, hogy november 27. és 30. között Regensburgban találjuk hősünket, a régi civilizációjú és eleven jelenű hajós- és kaszárnyavárosban. Regensburg úgy fest, mint egy megelevenedett történelmi képeskönyv. Alaprajzában ma is világosan felismerhetők a római *castrum* körvonalai. A latin és gót középkor, a renaissance és a barokk egymás után alakították a város arcát és nem volt tatár, török, vagy más dűlő, mely a századok és ízléskorok váltakozásához simuló városképet megbontotta volna. Együtt őrzi hát a legváltozatosabb fejlődés emlékeit és ebben csak némely észak-olasz városhoz hasonlítható. Úgy látjuk az útikönyvből, hogy Szemian megtalálta a társaságot, mely

57 *D. Engelhardt: Die Universität Erlangen von 1743 bis 1843. Erlangen: Deichert 1842. Az erlangeni tanárookra vonatkozó kiegészítő adatainkat Engelhardtól vettük, főként táblázatos kimutatásaiból. Az itt tárgyalt korszakra: 55-75. 1.*

58 Kis János is lefordította egyik munkáját „Prot. közember olvasókönyve” címmel, Pozsony, 1802.

megmutathatta neki az utat Regensburg felületes utazó számára rejtve maradó kincseihez. Az emléksorok írói *W. Grimm* lelkész, a consistorium elnöke, gimnáziumi felügyelő (119), *J. Chr. Schoeffer* lelkész, dán királyi tanácsos, több tudományos társaság tagja (157) és *J. C. J. Weidner* regensburgi lelkész (268). Kerültek aztán Szemiannak Regensburgban, vagy inkább a Dunán, kevésbé tisztelendő és tudós ismerősei is. Útikönyve elején, a 35. és a 37. lapon, illusztris egyetemi tanárok finom bejegyzései közt, két nehézkezdű dunai hajós látja el Szemiant maga módja szerinti jó tanáccsal, ill. vallomással. Az egyik, *J. M. Ziegler*, az örök veszélytől, a nőtől óvja Szemiant, de őszintén íziben be is ismeri, hogy e gyöngeségben bizony ők, hajós nép, a leggyöngébbek. A másik hajós, *J. P. Ziegler*, ki a hajómesteri rangig vitte, egyetlen elégikus sorba foglalja szakmabelijeit életpályáját: „Ein Schiffmann fürth die Donau off auf und ab, bis man ihn trüg zu dem Grab.”

Halle.

Ez a fönti két bejegyzés december 3-ról kelt, valószínűleg egy dunai hajókirándulás alkalmából. Ennél későbbi keletű beírás még csak egy van, *G. J. C. Vogel* filozófiaprofesszoré december 11-ről Halléból (117). A jénai tanulmányi félév és az azt követő erlangeni és regensburgi tanulmányút egységes előadása kedvéért azonban még nem emlékeztünk meg Szemiannak Hallében október havában, 5. és 12. közt, valamint 15. és 17. közt tett két látogatásáról sem. Ezeknek célja éppen a hallei ismerőseiktől való elbúcsúzás volt és nem kevesebb, mint 31 bejegyzéssel gazdagították az albumot. Számunkra azért értékesek e bejegyzések, mert általuk végre kikerekedik a hallei barátok és professzorok köre és módunk nyílik összefüggő képet alkotni Szemian egész hallei tanulmányútjáról.

Hallében tartózkodó magyar diák még nyolc írta be emléksorait: *Mich. Sontag* iglói orvostanhallgató, ki legjobb barátjának nevezi Szemiant (208), *Georgius Markuss* teológus (236), *Steph. Lummitzer* orvostanhallgató, ki, mint a másik medikus, Sontag, szintén különös megbecsüléssel és szeretettel szól Szemianról (211), *Daniel Bertleff* erdélyi (124), *Martinus Litschken* brassói (125), továbbá *Steph. Dangyel* (126), *Franz Joseph Ruhmbaum* (127) és *Andreas Streichert* (128) beszercei hittanhallgatók. Markuss már 1769 óta, Sontag és Dangyel 1771 tavaszától, illetve őszétől, Bertleff 1772 tavaszától, Litschken és Streichert 1772 őszétől, míg Ruhmbaum csak 1773 nyaratól tanult Hallében. Bertleff, ki 1773-ban 24 éves, Litschken, ki 23 éves, Dangyel, ki 20 éves és Streichert, ki 22 éves, jelentkeztek a Francke-féle intézetekben és pedagógiai gyakorlatra való beosztásukat kérték. Kaptak is mindannyian egy-egy osztályt és a Francke intézetek minősítő könyvében érdekes adatok olvashatók pedagógiai egyéniségükről. Dangyelről pl., ki 1772 májusától a következő év szeptemberéig végzett tanítási gyakorlatokat, szokásos rovataiban elmondja a minősítő könyv, hogy az istenfélelem hiányzik belőle, némely tanulmányokat azonban végzett, magaviselete fejlődésben levő, fegyelmezni és tanítani tudása még kialakulhat. Streichert minősítése valamivel megfelelőbb, mert a könyv szerint van benne

„természetes” istenfélelem,⁵⁹ eddigi tanulmányai jók. A fegyelmezést atyai módon végzi. Ebben is és a tanításban is fejlődésképes. Litschken hosszabb, egy éves hallei tartózkodás után kapott pedagógiai gyakorlatra egy fiúosztályt. Megállapították felettesei, hogy igazi istenfélelem nincs benne, tanulmányai jók, magaviselete kifogástalan, jól fegyelmez, a tanítás adományában azonban még fejlődésre szorul. Egy későbbi bejegyzés szerint Litschken csak 1779-ben vált ki az oktatásból és 1781-ben zsidómisszionárius lett.⁶⁰

Tóth Lajos kéziratos munkájában jegyzetben közli a Francke-intézetek irataiból azokat a forrásokat, melyek az oktatásban résztvevő magyar egyetemi hallgatókra vonatkoznak. Szemian neve ebben a vonatkozásban nem fordul elő. Ebből igazoltnak vehetjük, hogy olyan oktatást, amelyet az előbb felsorolt magyarországiak végeztek, ő nem vállalt. Viszont abból a tényből, hogy emlékkönyve bejegyzői közt ott van a Francke-intézetek egész igazgatótestülete, megállapíthatjuk, hogy az intézetekhez szorosabb kapcsolatok fűzték. Meddig terjedtek ezek a kapcsolatok, erre adataink alapján nem áll módunkban felelni. Azt hisszük azonban, nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy Szemian a Francke-féle épületek egyikében lakott, az intézetekben étkezett és alkalomadtán segédkezett a latin-iskolai oktatásban is. A Francke-intézetekben kellemes és jutányos ellátást és otthont kaptak olyan hittanhallgatók is, kik a tanításban nem vettek részt. Szemian nem igen taníthatott alsóbb fiú-, vagy leánytagozatban, mert ehhez teljesen kellett volna ismernie a német nyelvet. Német nyelvismeretei egészen bizonyosan voltak, tanúsítják ezt az album német bejegyzései. Ahhoz azonban, hogy a magyarországi németajkúakhoz hasonlóan elemi fokozaton taníthasson, a műveltek beszédén túl a nép nyelvjárását is bírnia kellett volna, aminek feltételezésére a tótajkú Szemiannál semmi adatunk sincsen.

De térjünk vissza a hallei professzorok és barátok körének ismertetésére. A professzori bejegyzések, sorát október 5-én *S. E. I. Stubenrauch* egyháztörténész és dogmatikus nyitja meg (202). Még aznap követi a Francke-gimnázium ephorusa, *Sam. Mursinna* (187), október 12-én pedig *I. F. G. Goldhagen* hallei városi physicus, egyetemi tanárok (235). A hallei professzorok zöme azonban október 15, 16 és 17-én került Szemian albumába: *J. A. Noesselt* teológiai tanár, az egyetem egyik kiválósága, prorektor, „egykori kedves tanítványához” intézi emléksorait (33), míg a másik teológus, *J. L. Schulze* „egykori szorgalmas hallgatójához” (149). Most ír emléksorokat a Francke-intézetek igazgatója, *A. Freylinghausen*, kiről már említettük, hogy Francke-hoz hasonlóan ellátta a hittudományi kar egyik tanszékét is (169). A filozófiai kar tanárai közül a már említett Vogelon kívül emléksorokat írtak még *Chr. G. Schüttze*, a teológiai szeminárium inspektora (116), *J. Chr. Foerster* (177), *C. Fr. Pauli* bölcselet- és történettanár (181), *G. Fr. Meier* (195) és végül Szemian

59 Ez a második fok. Az első az, amikor a tanárjelöltben „igazi” istenfélelem, vagy „kegyelem” van. Ezt azonban a vizsgált tíz évben a magyarországi diákok közül mindössze 2-ről állapították meg.

60 E bekezdésben az összes adatok Tóth Lajos munkájából, a szerző szívességéből közöltetnek.

nagynevű honfitársa, *Segner János András*, 1775 óta német nemes és titkos tanácsos, kinek szellemes fizikai bemutatóeszközével, a Segner-kerékkel, középiskolai fizikaóráinkon ismerkedtünk meg (161). Az orvostudományi kart a már említett Goldhagen-en és Eberhard-on kívül más professzor nem képviseli. A jogtanárok közül az egyetlen bejegyző *Ph. Em. Bertram* (165).

Milyen kapcsolatok fűzték Szemiant Halléban az egyes karokhoz az emlékkönyvébe író professzorok névsora alapján? Legszorosabb kapcsolata a teológiai karral volt, mert ennek minden tanára, még a rendkívüli Griesbach is szerepel a bejegyzők közt. Majdnem ilyen szoros viszony fűzte a filozófiai karhoz is, mert ennek kilenc rendes tanára közül hat, sőt ha azt a professzort is, kinek nevét sem elolvasni, sem azonosítani nem tudtuk, filozófusnak vesszük, ami a legvalószínűbb megoldás, akkor hét búcsúzott emléksorokkal Szemiantól. Elég sok szál fűzte az orvosi karhoz is, melynek négy rendes tanára közül Eberhardnak kedvelt tanítványa volt, egy másikat pedig ismert. A jogi kar itt is utolsó helyen szerepel, mert hat ordináriusa közül mindössze egynél tett Szemian búcsúlátogatást.⁶¹

Benyomásainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy Szemian mind a jénai, mind a hallei egyetemen a teológiai karokon volt otthon, de bőségesen foglalkozott filozófiai és orvosi szakokkal úgyannyira, hogy egy-egy kiváló filológusnál és orvosnál rendszeresen hallgatott magánkollégiumokat is. Polihisztor egyetemi tanítói oldalán maga is polihisztorrá fejlődött. Pályájának későbbi hazai szakasza érdekesen fogja igazolni ezt a megállapításunkat.

Noesselt, Vogel.

Talán álljunk meg egy pillanatra azok mellett a hallei professzorok mellett, kik Szemiantól kifejezetten mint tanítványuktól vettek búcsút. Köztük első helyen áll Noesselt, ki az erlangeni Seilerrel a kor legünnepeltebb teológusai közé tartozik. Szemiannak Halléban létekor még nincs benne a negyvenben, de már írt egy súlyos apologetikai művet és közzétette közkedvelt újszövetségi kommentárját, amely éppoly alapos, mint amilyen természetes és könnyed. Kitűnő teológiai enciklopédiái dolgozatai is jelentek meg, neve azonban az újszövetségi exegézis terén vált a legjobb csengésűvé. Francke intézeteinek neveltjeként kezdetben a pietisztikus színezetű ortodoxia híve volt, de mint egyezkedésre hajlamos, békülékeny ember, megtalálta a módját annak is, hogy az uralomra kerülő „neológiával”, a teológiai racionalizmussal szemben pozitív álláspontot tudjon elfoglalni. Már 1767-ben úgy nyilatkozott tanszékén, hogy nem volna szükség teológiai tanárookra, ha a teológiai tudomány csupán régi vélemények elismétléséből állana. Noesselt soká élt, így megérte, hogy ő is és kortársai is pontosan ellenkezőleg gondolkodtak bizonyos dolgokról, mint 30-40 évvel azelőtt. Noesselt valaha hevesen ellenezte Kant irányát, mint vallásellenest, Fichtéékkel szemben azonban utóbb éppen ő vette védelmébe. Ez utóbbiak eszmefuttatásai röppentették fel lelkéből a fohászt: „Guter Gott, erhalte uns den gesunden

61 A tanszékek számára vonatkozó adatok az 1768. évben fennálló helyzetet mutatják. Paulsen, i. m. II. 702.

Menschenverstand!”.⁶² Szemian másik teológus tanára, Schulze, a racionális hullám ellen küzdő pietizmus egyik szürke képviselője volt. Annál érdekesebb a filozófiai karon az éppen 1773-ban tanszékre került Vogel egyénisége, ki bejegyzésében Szemiánt „igen nagyra becsült barátjának” nevezi. Vogel egykorú Szemiannal. Kiváló képviselője az új, történeti kritikai exegetikai iránynak. Teljesen magáévá tette a felvilágosodás szociálpedagógiai, tudománynépszerűsítő törekvéseit is. 1771-ben újból fordítja a prófétákat, közérthetőségre, népiességre törekedve, inkább szabad átírásban. „Úgy kell megszólaltatni őket, jelenti ki, mint ahogy akkor beszéltek volna, ha a mi eszünkkel gondolkoztak volna”. A fáradhatatlanul munkálkodó Vogel rövid életében (1776-ban meghalt) egyéb dolgozatok mellett újra kiadta *Doederleinnal* együtt *Grotius* híres művét: *Annotationes in V. T.*⁶³ Vogel alakja és Szemiannal ápolt barátsága különös jelentőséget nyer számunkra, amikor az utóbbinak magyar történetében, bibliakiadásában vagy más dolgozataiban Vogeléival rokon törekvéseket látunk érvényesülni.

Szemian azonban nemcsak az egyetemi tanárok közt tett szert jóakarókra és barátokra, hanem a hallei lelkészek körében is. Október 15-től kezdve három egymás utáni napon sorrendben *J. F. Tiede* udvari lelkész, minden bizonnyal a hallei, francia és német, református gyülekezet pásztor (172), *T. C. Jetzke* főlelkész és egyházi felügyelő, tehát a piactéri Mária templom papja (156) és *C. Chr. Jüngke* (191), a Móric-templom lelkésze és egyben gimnáziumi igazgatótanácsos írtak útikönyvébe meleg emléksorokat. Íme, a Szemian jellemének alapvonásaként megállapított egyháziasság érvényesült még hallei társadalmi körének kiválasztásában is. Kellott lenni valami vonzónak, első találkozásra kellemesen feltűnőnek Szemian természetében, hogy az egyetemi város első lelkészeit volt képes megnyerni jóakaró barátaul.

Ezekből az októberi napokból több bejegyzést találunk hallei német diáktársak tollából is (időrendben: 199, 216, 124, 293, 302, 339, 280, 285 és 309). Semmi okunk sincs, hogy e sorokkal részletesebben foglalkozzunk.

Magyarországon.

Szemian alighanem még december folyamán útnak indult Halléből hazájába. 1774. február 28-án már Zólyomban lapozgat albumában egy *Andreas Claudini* nevű hittanhallgató, olvasgatja a sok hírneves méltóság nevét, azután egy kis ressentiment-nal odabiggyeszti az utolsó lapra: „cifra nyomorúság az udvari élet” (latinul). Persze ez a felismerése nem akadályozta meg benne, hogy 1774 nyarán be ne iratkozzék ő is a jénai egyetemre.⁶⁴

62 Noesseltre v. ö.: Allgemeine Deutsche Biographie, XXIV. 25-7.

63 Vogelra v. ö.: Allgem. D. Biographie, XL. 109-10.

64 *Mokos*, i. m.

Az album egyetlen még későbbi bejegyzést őriz. Garamszög lelkésze, *Joannes Sexty* bocsátja el Szemiant 1774. november 5-én új állásába, a Ratkó-i iskola rektorságába, baráti áldáskívánságait is kifejezve (30).

Más életrajzi munkákból⁶⁵ tudjuk, hogy Szemian Ratkón mindössze egy évig maradt. Már 1775 elején az eperjesi iskolához hívták meg konrektornak. Eperjesen alapított családot is 1780-ban, nőül vévén barátja húgát, *Clementis Teréziát*. Házasságukat *Schramkó Pál* részesítette egyházi áldásban, ki ezt a beszédet 1780-ban Eperjesen nyomtatásba is adta.⁶⁶

Csak 1782-ben, 41 éves korában kerül végre Szemian lelkészi állásba Bazinban. Itt folyt tovább egyházi és irodalmi munkásságban gazdag élete 1810-ben elkövetkezett haláláig.

Szemian irodalmi munkássága.

Nyomtatott műveinek eddig legteljesebb jegyzékét *Rizner* állította össze,⁶⁷ összesen 12 sorszám alatt. Két hely és év nélküli tót nyelvű alkalmi nyomtatvány után következnek: Halléban tót nyelvű nyomat 1772-ben és Jénában, 1773-ban tót és latin nyelvű. Ezekről főntebb már megemlékeztünk. Eperjesi tartózkodása emlékét három egyházi beszéd őrzi (1779, 1783, 1783). Legjelentősebb műveit termékeny bazini lelkipásztorságában alkotta. Ezek egyike tót nyelvű magyar történelem,⁶⁸ melyet a „cseh-szlovák” irodalomtörténetírás azért marasztalt el, mert átvette a magyar történetiszemléletet úgyannyira, hogy még a tót történeti alakok személynevét is a magyar történetírásban használatos alakjukban írta.⁶⁹ Már egy év múlva másik hatalmas mű jelenik meg gondozásában: az evangélikus tótok által használt Biblia újabb kiadása. Harmadik nagy műve a tót szépirodalmat kívánta gazdagítani. Olyan történetet választott ki, melyet a nagy magyar hazában magyar nyelven *Mészáros Ignác* feldolgozásában szélteben olvastak, „*Kartigámnak, Budavára visszavételekor a keresztyének fogságába esett török kisasszonynak ritka és emlékezetes történetét*”. A 384 lapos fordítás elején ötvenkét sor négyével rímelő alexandrinussal mint költő is bemutatkozik.

65 Haan, i. m. 78.

Sartori, Fr.: Historisch-etnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Wien 1830. I. 39.

Hornyánszky, V.: Beiträge zur Geschichte evang. Gemeinden in Ungarn. Pest 1863. 235.

Wurzbach: Biogr. Lexikon. XXXIV. (1877) 81-2., XLII. (1881) 71.

Pallas Lexikon: XVIII. (1900) 564.

Szinnyei F.: Magyar írok élete és munkái.

Zoványi J.: Theologiai lexikon.

66 Nuptiis Michaelis Semian nec non Theresiae Clementinis sponsae... Eperiessini 1780.

67 L. V. *Rizner*: Bibliografia Písomníctva Slovenského. Turócszentmárton: Matica 1933. V. kötet 56. lap.

68 1786-ban, Eperjesen jelent meg, a Patzkó-nyomdában, 262 oldal terjedelemben, igen gondos nyomással és nemes ízlésű kötésben. Címe és hosszú, számos magyar nemeshez és nemes asszonyhoz intézett ajánlása keleti tót nyelven, pollonizmusokkal és cseh szavakkal, míg maga a mű belseje cseh nyelven van írva. Pontos címét L. Riznernél, i. m.

69 J. *Vlček*: Dejiny Literatúry slovenskej. Turócszentmárton 1933. 42.

Kartigám is szép, kézbeillő könyv, piros-fehér címszedéssel, márványozott, igen ízléses kötéssel. Szemian vele is ugyanazt a célt szolgálta, mint magyar történetével: belekapcsolni népét a közös magyar haza szellemi életébe. E dolgozatban nem feladatunk e három mű irodalomtörténeti, kritikai, hittani vagy nyelvészeti vizsgálata és értékelése. Mi Szemian külföldi tanulmányi éveinek leírását tűztük ki célunknak. Úgy látjuk, hogy azok a vonalak, amelyeket Szemian egyházi, filológiai, történeti és irodalmi érdeklődése rajzánál Ernestin, Griesbachon, a vittenbergai magyar könyvtáron, Noesselten és Vogelen keresztülfejlődésükben nyomon követtünk, éppen Szemian történeti, bibliai-filológiai és irodalmi alkotásaiban jutnak legmagasabb és egyben végpontjukba.

Mint a felvilágosodás jó tanítványa, Szemian történeti műve fedőlapján egy szerkesztésében megjelenő újságra hívja fel a figyelmet, a „Prespurské Noviny”-ra. Végül említsük meg, hogy Halle és az énekköltő Freylinghausen neveltje kitüntette magát az egyházi énekköltés területén is. Van egy éneke, mely benne van ma is a tót evangélikus énekeskönyvben.

Szemian jellemzése.

Tanulmányútjának és írói működésének áttekintése után kiemelkedő vonásaiban előttünk áll Szemian Mihály emberi és írói arca. Tanulmányi éveit rendkívüli tudásszomjjal, mozgékonyssággal és alkalmazkodó készséggel használta ki. Felkereste korának magyar evangélikus teológusok számára számba jöhető legtöbb egyetemét Oderafrankfurttól és Vittenbergától kezdve Hallén, Jénán, Lipcsén, Erfurton és Göttingán át Erlangenig és Altorfig. A teológiai előadásokon kívül bősséggel hallgat filozófiaiakat, természettudományisakat és orvosokat is. Sokoldalú műveltsége és rokonszenves egyénisége megszerzik neki kitűnő professzorok megbecsülését, sőt egyik-másikuk személyes barátságát is. Magyar diáktársai elismerik kiválóságát, a németek pedig a nagyrabecsülő tisztelet hangján ajánlják magukat jó emlékébe. Barátul tudta meggyerni az orvosi és a filozófiai kar néhány képviselőjét is. Egyetemi hallgató számára nyitva álló szinte legkiterjedtebb metszetben közelítette meg kora német szellemi életét, sőt abba Jénában kiadott latin dolgozatával tevékenyen bele is kapcsolódott. A korabeli legjobb európai szellemiség, mely világot járt német professzorain keresztül hozzá is elhatolt, Szemianban a leghálásabb tanítványra lelt. E szellemiség jellemvonásai: haladásvágy, szinte csillapíthatatlan tudásszomj, közügyekben részt vállalás és fokozott nemzeti öntudat, széles mértékben és mélyen áthatották Szemiant is és visszatükröződnek hazájában kifejtett tudományos, egyházi, irodalmi és publicisztikai tevékenységében.

KIEGÉSZÍTÉS: AZ ÚTIKÖNYV EMLÉKSORAI.

Külső alakjuk és nyelvük

Elmondtuk, ami Szemian Mihály külföldi tanulmányútjáról útikönyve alapján elmondható volt. Forrásunk a főhős szempontjából kimerült. Más szempontból azonban maradt még egy eredeti és értékes rétege, olyan, amelyet nem szabad kiaknázatlanul hagynunk. Ez a réteg az album mintegy száznyolcvan emléksorában áll előttünk. Ez emléksorok sajátos csillogásban, emlékmondatok, maximák, versidézetek, elmélkedések mozaikjaiban, tükrözik a kor német szellemi életét a maga különböző áramlataiban. Egészen bizonyos, hogy megéri a fáradságot, egyszer ebből a nem éppen legtermészetesebb, de feltétlenül nagy jellemző erejű szemszögből tekinteni a kor arcába. Ha azonban fáradozásunk csak ennyit ígérne, ebben az összefüggésben nem terhelnénk vele az olvasót. Van azonban e munkának nagyobb ígérete is, az, hogy a maga mozaikrakó módszerével feltünteti, hogy hol helyezkedtek el az éppen Szemiannal egy időben külföldön tanuló magyar diákok, több mint hetvenen, a német szellemi élet különböző áramai mentén. Szemian környezetrajzához is nyerünk ezzel újabb vonásokat.

Az útikönyv bejegyzései külső alakjukat tekintve legtöbbször két, ritkán három részből állnak. Az első rész néhány sornyi mástól idézett vagy saját szerzésű emlékmondat vagy emlékvers építő, tanító, ritkábban élcelődő tartalommal. A második rész a bejegyző üdvözlése és névaláírása, a harmadik a személynév betűinek kombinációjából alakított ú. n. „*symbolum*”. Ez sokszor hiányzik.

Az emléksorok nyelve héber, görög, latin, magyar, német, francia és angol. Francia bejegyzést mintegy hatot találunk. Három ebből jénai magyar diák tollából származik (143, 294, 244), kettő német diákokéból. Mind az öt azt a rajongó megbecsülést tükrözi, melyet magyarok és németek a XVIII. század folyamán tápláltak a francia nyelvvel szemben. A német faji öntudat egyik legszenvedélyesebb serkentője, Herder ítéli a franciát a legműveltebb és a legkevésbé nélkülözhető európai nyelvnek. Mély gondolatok világos kifejezésére a legalkalmasabb, a legkönnyebb, a legszebb és a legízlesebb, mondja.⁷⁰ A franciás költészeti irány különben német földön 1770 táján végnapjait élte. Gottsched ellenfelei, köztük a már említett göttingiaiak, győztek. Útikönyvünkben irodalmi színvonalat a nyelvgyakorlás számba menő öt másik francia bejegyzés mellett egyedül Tiede hallei francia református lelkész sorai képviselnek, ki, ha nem tévedek, Pascalt idézi („Defions-nous toujours de nous mêmes: nous sommes les sophistes de nos passions!” 72.)

A német bejegyzések kis száma érdekes tükre a korabeli akadémiai társaság nyelvi tudatának és gyakorlatának. Mindössze mintegy 23 bejegyzés nyelve német. Ezt használják

70 Paulsen, i. m. II. 104. v. ö.: Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1920.

némely közrendű beírók, hajósok, szállásadók, azután több hallei és jénai német diák, mintegy öt professzor és mintegy kilenc magyarországi ifjú, elsősorban az erdélyi szászok. Magyar bejegyzés három van, angol egy, tót egy sem.

Forrásaik

Eredet szerint négy csoportra oszlanak az emléksorok:

1. Bibliai idézetek, görögül vagy latinul. Az egyik leggyakoribb emléksorfajta. Teológiai tanárok és hittanhallgatók sűrűn alkalmazzák, nem teológusok viszont igen ritkán.

2. Klasszikus, főleg latin íróktól vett idézetek. Szintén gyakori megoldás. Közkeletűségben *Seneca* vezet (pl. 106, 237, 293, 124, 333, 73), de népszerűek *Cicero* (pl. 187, 145), *Horácius* (pl. 298, 165), *Vergilius* (pl. 299) és nem utolsó sorban *Ágoston* (pl. 95). Az egyik magyarországi diák *Erasmust* citálja (125), míg a göttingai Szilágyi Márton *Ticho de Brache* névvel kapcsolja össze az örökszép „*esse potius, quam videri*” jelmondatot (319), nem is sejtve, hogy német változatát százötven évvel később Moltke-tól származtatják majd. A bejegyzők nem azért folyamodtak a klasszikusokhoz, hogy felidézzék egy elmúlt nagy kor szellemét, hanem hogy velük a XVIII. század eszméit és hangulatát igazolják. Senecát az egyik magyar diák a racionalizmus (237), a másik a lelkiismereti és szólásszabadság védelmében szólaltatja, meg (124).

3. Újabb keletű, idegen, vagy saját szerzésű, néha közszájról vett, latinul, vagy valamelyik említett élő nyelven fogalmazott, prózai szövegek képezik a harmadik csoportot. Korjelző erejük a legnagyobb, ezért alább főleg ezekkel fogunk külön is foglalkozni.

4. Az élő költőktől vett idézetek igen ritkák, egy-egy német diák írta be őket. Goethe és Schiller korszaka *előtt* vagyunk, ezek az idézetek rímjeik ellenére is laposabbak és lomposabbak a prózai bejegyzéseknél. Egy Hórácius-fordításon és egy bordalon kívül ezek a német versek is jellegzetes termékei a német egyetemeken népszerű morális színezésű filozofálgatásnak. Gellert (173, 181) és Kleist (279) csak azért szólalhatnak meg, mert versükből ez a moralizáló, oktató hang csendül ki. Pusztán költői szépsége miatt egyetlen verssor sem került bele az albumba. A német akadémiai társaság irodalmi önkifejezési formája morálfilozófiai jellegű, a költészettel semmi kapcsolatot sem mutat. Az öreg Succow gyönyörű latin mondata, melyből Goethe és Schiller nagy előretörésének, a német klasszikának egész önmegértése felvillan, hogy t. i. a *művészetnek* a feladata, hogy az isteni teremtettség művét, a természetet befejezze (113), egyelőre még egészen árván és összefüggéstelenül áll ennek az akadémiai útikönyvnek a művészetrel igazában vajmi keveset törődő világában.

Vallásosság, teológia, filozófia

Eltekintve a bibliai és más régi idézetektől, kevés emléksor érinti csak a vallásos élet és a teológia területét. Mély evangéliumi igazságokat fejez ki egyik másik hallei és erlangeni bejegyzés tanárok és magyarországi diákok tollából, képviselve a két egyetemnek a felvilágosodás árában egészen el nem takart pietista vagy hithű lutheránus alapszíneit (pl. a halleiakra 169, 209). Jénában az egyik magyar teológus, Jeszenszky János, az ortodox evangélikus teológia forráselvével azonosítja magát (297). Három lappal hátrább azonban a másik jénai, a szepességi Billek Sámuel filozopter már von Hallert idézi, a papban a felvilágosodás ellenségét mutatva be. Éppen a felvilágosodás hatására az album bejegyzéseiből is kivehetően nagyon csekély a dogmatikai, vagy pláne a konfesszionális érdeklődés. Vallásos tárgyú a három magyar bejegyzés is.⁷¹

A teológia helyét a filozófia foglalja el, még pedig abban a német alakjában, mely a görög filozófiával rokonságot inkább a szavakban, mint a szellemben mutat és amely a német egyetemeken már az ortodoxia alatt is megvolt, a felvilágosodás századában pedig egészen az első sorba került, de tartja magát mindmáig, pótolva széles körök számára azt, amit más népeknél a szűkebb értelemben vett irodalom nyújt. Ez a világnézeti kérdéseket és köznapi dolgokat nagy absztrakciós kedvvel és rideg módszerességgel tárgyaló filozofáló ízlés elég szívesen állapodott meg szószéken, vagy az iskolában használható rövid formuláknál. Egyik közkedvelt kifejezési módja éppen az emlékmondat. Nagyobb lélegzetű műformával kevés német filozófus tudott győztesen megbirkózni. A kísérletek legnagyobb részét, különböző „rendszereket”, a nem német olvasó leküzdhetetlenül nehézkesnek és unalmasnak találja. Rövid néhány sorba azonban belefoglalható valamilyen életbölcseesség, szavak ügyes szembeállításai vagy más fogás révén egészen csattanósan. Ilyen filozófiai megnyilatkozások töltik meg az album nagy részét.

Legtöbbjükben persze a felvilágosodás jut szóhoz. Az egyik diák meg is nevezi azt a kettős csillagzatot, melyben a kor hisz: „Tugend und Gelehrsamkeit”, az erény és a tudás (123). Tihanyi József Leibniz nyomán a világpolgár eszményét idézi fel: „Philosophum oportet esse omnium rerumpublicarum civem et non omnium religionum sacerdotem” (225). Markuss György Semlert dicsőíti (236). Egy másik bejegyző a racionalizmus programját vázolja fel: „Homo nosce et cogitare debet, quid fit, unde fit, quare fit” (57). A racionalizmusnak nem támadó, inkább csak kiegészítő kritikája a kísérleti természetkutatás és a rousseaui természetimádat részéről jelentkezik. „Naturae contemplatio, spectaculum jucundissimum et utilissimum” (93), „Non fingendum aut excogitandum, sed inveniendum est, quid natura faciat et ferat” (235), halljuk az empirizmus tanítványait. A természetben lappangó jónak, az ösztönös teremtetőerőnek Rousseau által hallatlan

71 *Domokos Imre* (85): „Tisztelt szent élet, míg elközelít az ítélet: Tsak féld Istenedet, végre Sionba vezet.”

Szakonyi József: „Ártatlan életnek, s régi jó barátoknak emlékezete édes.” (242)

Bótz Ferenc: „Ha Isten velünk, kitsoda ellennünk.” (84)

erővel felébresztett hite, vagy csak egyszerűen a felvilágosodás erkölcstana nyer kifejezést egyik vittenbergai professzor emléksorában: „Secundum naturam vivere est optime vivere” (226)?

Ezzel az erkölcstani tartalmú bejegyzések területére érkeztünk. Igen nagy szóródást kell köztük megállapítanunk a morális magatartást illetően. Az egyik magyarországi diák az élet értelmét a mások szolgálatában találja meg (303), a másik magyar az egyszerű, ha kell szegényes életben, a megbocsátás készségében, amikre belátás és bölcsesség teszik képessé az embert (221). Az oderafrankfurti egyetem magyar könyvtárosa, Dérffy Sámuel, az akarat szabadságának problémáján mereng el és szép disztichonjában egészen közel jut Kant megoldásához:

*Si felix est, qui, quae vult, habet omnia, quare
Velle solent homines, quae voluisse dolent?
Virtus libertas est optima maxima; solus
Ille potest ut vult, vivere, qui bene vult (337).*

Szóhoz jut persze másfajta morális álláspont is. Az egyik professzor a sztoikus rendíthetetlenséget (87), a másik az arany középutat ajánlja (88). Egy hallei egyetemi tanár, ha hangfogóval is, a „carpe diem” húrját pendíti meg (195). A boldogsághoz elsősorban pénz kell, állapítja meg a magyarországi orvosnövendék (211). Elég sokszor megérint a „vanitatum vanitas” hangulata is (179, 185). Nem lehet eldönteni, ború-, vagy derűlátást fejez-e ki Bél Károly András kettős értelmű maximája: „Non, si male nunc, et olim sic erit!” (175).

Csak a sikerültebb filozófémákra kerítettünk sort. Akik hazánkból a német szellemi élet északibb szektorával kerültek érintkezésbe, azok általában effajta filozofálgató ízlést hoztak onnan magukkal. Ez a jellegzetes német protestáns filozofálás hatást tett hazai protestáns iskoláink szellemére is, ugyanakkor, amikor a szépirodalomra ugyanez a terület Goethe fellépéséig semmiféle hatást sem tudott gyakorolni. Íróinkra és költőinkre inkább a bécsi és a francia irodalmi élet hatott. E művelődéstörténeti tény megokolása nem tartozik itt feladataink közé. Ehelyett inkább utolsó kérdésül a magyarországi magyar, német és tót anyanyelvű diákok hazafiságát fogjuk vizsgálni, úgy, amint az albumunk emléksoraiban megnyilatkozik.

A magyar diákok hazafias érzése

Hazafiasság és nyelvhasználat még nem állnak semmiféle kapcsolatban sem egymással, hacsak néhány német bejegyzőnél nem. Az albumba a magyarországi diákok többsége anyanyelvre való tekintet nélkül latinul ír, néhányan franciául, egy angolul (241), mindössze 9, tehát jóval kevesebb, mint a német anyanyelvűek száma, németül, három magyarul, tótul egyetlen egy sem, holott mind Szemian, mind magyar barátainak jó része tót anyanyelvű.

Bármilyen nyelven ír is azonban a magyarországi diák, hovatartozásának érzése egyformán magyar. Nemcsak a „Hungarus” megjelölést írják kedvvel nevük mellé, de sűrűn emlegetik a

„*patria*”-t is. Már annak is van jelentősége, ha a német, vagy tótajkú magyarországi diák másik nem magyar ajkú barátja emlékkönyvében odaírja neve mögé a „Hungarus” jelzőt. Erre itt semmiféle gyakorlati megfontolás nem készteti, nem úgy, mint az egyetemi anyakönyvbe bejegyzéskor, amikor arra a kérdésre, hogy melyik országból jött, anyanyelvre való tekintet nélkül minden magyarországi diáknak „Hungarust”, esetleg „Pannonust” az erdélyieknek „Transsylvanust” kellett íratnia. Szemian barátainak hazafiasságára mégis az a jellemzőbb, ahogy a „*patria*” szót emlegetik, szeretettel, sőt szenvedéllyel. Egész tanulmányútjukkal, a sok összegyűjtött tudással és eszménnyel egyetlen közös célt tartanak szem előtt: otthoni szolgálatukkal, a nyugati államokéval egyenlő színvonalra emelni ezt a hazát. Ez a magyar hazafiság könnyen kötött megértő barátságot az akkori német polgári patriotizmussal, amely ésszerű volt és humánus. Ugyanilyen egyszerű volt a megértés egymás közt is. Magyar-, tót- és németajkúak teljes megértésben lelkesednek és munkálkodnak a közös magyar hazáért.

A külön nemzetiségi tudatnak, vele a nemzetiségi súrlódásnak és gyűlölködésnek érdekes eredete van. Másokkal együtt a Nyugatot bejárt német evangélikus pap, Herder is vizsgálni kezdi, miért maradt el a német kultúra és a német polgári és nemzeti öntudat messze a korabeli francia vagy angol mögött. Okot keresve ő abban látja a hátramaradás okát, hogy abban az időben, amikor nyugatabbra a nemzeti nyelv kiművelése, vele a nemzeti irodalmi élet már kezdetét vette, sőt általánosan fellendült, a német szellemi élet még mindig a latin nyelvet használta. Herdernek a latin nyelv ellen felébredő gyűlölete átszap azután népének latin eredetű kereszténységére. Szerinte a hittérítők és Nagy Károly a németek közé „a szerencsétlenség és a barbarizmus három nővérét, a pápas bálványimádást, a római tudományosság legselejteesebb romjait, végül a legalacsonyabb rendű, mellékutcai és klastromi, római dialektust hozták be. „A német nép ez alatt az iga alatt — folytatja Herder - szenvedett legtöbbet és alatta nyög ma is.” A latin kereszténység megfosztotta attól a magasrendű, nemes gondolkozásmódtól, mely Tacitus rajzában még elővillan. Lutherben újra megjelent valami az eredeti német népi jellemből, hogy ezt a humanizmus latin műveltsége ismét a felismerhetetlenségig eliszaposítsa. Így jut el Herder végül is a feltett kérdés megválaszolásához: azért elmaradott a német kultúra és a német élet, mert a latin nyelv és a latin szellem teljességgel elnyomja.⁷² Így születik meg, és kap azután a napóleoni hódítások elkeseredései közben szárnyakat, egy újfajta nacionalizmus, a panaszos, a magát üldözöttnek, elnyomottnak érző. Ezzel a másik oldalon együtt jár az a vallásos erővel vallott hit, hogy a bilincsek lehullásával az elnyomott nép, mint valami felszabaduló „genie” bonthatja majd ki nyelve és szelleme elképzelhetetlen szépségeit. Az elnyomott genie szerepében tetszeleg a XIX. század első felében nyugatról keletre haladva a németektől kezdve minden népe Közép- és Kelet Európának. A németek a latin kereszténységben látják az ősi ellenséget, a magyarok és a többiek

72 Az egész Herderre vonatkozó részre: *Paulsen*, i. m. II. 195-6.

a németben, a tótok a magyarokban. A németnek és utánuk a többinek szükségük volt bűnbakra, hogy nemzeti öntudatuk hosszú szunnyadását maguknak és másoknak megmagyarázhassák, ellenségre, amely ellen küzdve izmaikat kipróbálhassák, erejüket megmérhessék. Ez a folyamat együtt járt a nép ködös előidézőinek: mérhetetlen idealizálásával és, a német példa nyomán, sajnos, az európai keresztény kultúra, vele a kialakult európai közösség alábecsülésével. Így kellett a hazaszeretetnek, melynek eredeti feladata a nyugati népek szerzett előnyének behozása volt, Közép és Kelet Európában új evangéliummá változnia, mely döntő helyzetben elég erős, hogy egész népek erkölcsi ítéelésében a régi alap, Krisztus evangéliuma helyére lépjen.

Szemian külföldi útjának éveiben azonban még minden külföldön tanuló magyarországi diák, magyar-, német- és tótajkú egyaránt, közös hazaeszményt hordoz szívében, amelynek önkifejtéséhez nem ellenségre, hanem felemelő példára van szüksége, amely a keresztény hittudattal nem ellentétben, hanem szövetségben jár, sőt önmagát annak következményeként értelmezi, a népi csoportok boldogulásának ügyét teljesen megoldottnak látja a közösen birtokolt és épített magyar haza boldogulásában. Igen jellemző, hogy ennek a magyar hazafiasságnak német nyelven egy tót diák ad kifejezést, a szarvasi Markovitz Mátyás:

„Freund! Gebe hin! Das Vaterland begehrt Dein.
O! Welch ein Glück! Du kannst demselben dienlich seyn.”

(253).

FÜGGELÉK

A Halléban 1770 és 1773 között beiratkozott magyar diákok névsora a hallei egyetemi anyakönyv regisztere szerint

<u>Cognomen, Pronomen</u>	<u>Patria</u>	<u>Annus, Dies:</u>	<u>Stud.</u>
<i>Baligha</i> , Stephanus	Maroth, Hungarus	1772. 16. May	Th.
<i>Berleth</i> , Daniel	Bistritio, Transylv.	1772. 30. Apr	Th.
<i>Biszerszkei</i> , Matthias	Hungarus	1770. 19. Nov	Th.
<i>Boly</i> , Johannes	Mediomontano, Hungar.	1772. 2. Aug	Med.
<i>Brelauth</i> , Johannes	Varalens, Hungar.	1770. 7. May	Th.
<i>Dangyel</i> , Stephanus	Bistritia, Transylv.	1771. 27. Sept	Th.
<i>Deluck</i> , Stephanus	Cibinio, Hungar.	1770. 25. May	Th.
<i>Domokos</i> , Dyonisius	Hungar.	1772. 2. Aug	Jur.
<i>Domokos</i> , Emericus	Hungar.	1772. 2. Aug	Jur.
<i>Fabriczius</i> , Samuel	Dersena, Hungar.	1772. 16. May	Th.
<i>Fronius</i> , Bartholomaeus Gottl.	Saxo Corona, Transylv.	1772. 5. Oct.	Th.
<i>Graff</i> Tobias	Leibitza-Hung.	1770. 15. May	Th.
<i>Herrmann</i> , Martin	Schaessburg, Transylv.	1771. 27. Apr	Th.
<i>Hunesch</i> , Michael	Corona, Transylvan.	1771. 23. May	Th.
<i>Jacobaei</i> , Samuel	Modrensis, Hung.	1770. 18. May	Th.
<i>Klein</i> , Johann Samuel	Barota, Vngar.	1771. 23. Apr	Th.
<i>Lieb</i> , Michael	Transylvanus	1773. 10. Maj	Th.
<i>Litschcken</i> , Martinus	Transylvan.	1772. 27. Oct	Th.
<i>Lumnitzer</i> , Stephanus	Schemnitza Hung.	1772. 14. May	Med.
<i>Lupini</i> , Johann Gotth.	Transsylvanus	1770. 1. 7br	Th.
<i>Marothy</i> , Andreas	Hungarus	1772. 7. 9br	Th.
<i>Mudran</i> , Johannes	Kesmarck, Hungar.	1771. 30. Apr	Th.
<i>Muszyzy</i> , Adam	Cottus Posoniensis	1771. 18. Oct	Th.
<i>Peschko</i> , Andreas	Mehardivilla, Hung.	1771. 30. Apr	Th.
<i>Schwarz</i> , Johann George	Bistritzina, Transylv.	1770. 8. Mart	Th.
<i>Semian</i> , Michael	Holitscha-Hungar.	1770. 14. Jun	Th.
<i>Simon</i> , Andreas	St. Geor. Psoniens.	1771. 29. Apr	Th.
<i>Sontag</i> , Michel	Neodorff, Hung.	1771. 30. Apr	Med.
<i>Starckb</i> , Michael	Kesmarck, Hung.	1771. 30. Apr	Th.
<i>Streifferdt</i> , Andreas	Transylvan.	1772. 27. Oct	Th.
<i>Szeniczey</i> , Paulus Bárány	Jaurino, Hungar.	1770. 28. May	Th.
<i>Vadkert</i> , George	Hungarus	1771. 1. Jul	Th.
<i>Walleitner</i> , Johann Jacob	Sarosino-Eperiens.	1771. 29. Apr	Th.

Dr. Harsányi András szíves közlése alapján.

KÖNYVÉSZETI ÁTTEKINTÉS

A magyar ifjak külföldi egyetemi tanulmányaira vonatkozó irodalmat egyetemek szerint *Lukinich* állította össze a 12. számú jegyzetben megjelölt helyen. Kiegészítően utalunk *Zsilinszky*, *Zoványi*, *Révész* és *Mályusz* magyar protestáns egyháztörténeti műveire és az ott közölt irodalomra.

A XVIII. század tudósainak életrajzi adatai: *Meusel*: Lexikon verstorbener deutscher Schriftsteller; *Meusel*: Gelehrtes Deutschland; *Pierer*: Universallexikon; *Weidlich*: Biographische Nachrichten von den jetzt lehrenden Rechtsgelehrten; *Allgem. Deutsche Biographie*.

A német egyetemekre vonatkozó művek könyvészete: *W. Ermann* és *E. Horn*: Bibliographie der deutschen Universitäten, I-III. 1904-5; *B. Schmalhaus*: Hochschul-Matrikeln. Verzeichnis der Drucke nebst anderen Nachweisen... Göttinga: Häntschel 1937.

A német egyetemek összefoglaló története: *R. Graf Du Moulin-Eckart*: Geschichte der Deutschen Universitäten. Stuttgart: Enke 1929. és elsősorban: *Fr. Paulsen*: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart, I-II. 1921.

Egykorú emlékezések: *J. S. Semler*: Lebensbeschreibung, I-II. 1781-2, (egyetemi éveiről, hallei magisztervizsgájáról, altorfi és hallei professzorságáról); *J. D. Michaelis*: Raisonement über die protestantischen Universitäten Deutschlands, I-IV. Frankfurt és Lipcse 1768-76.

Általános történet és monográfiák: *J. Janssen*: Geschichte des Deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters, I-VIII. Freiburg, 1879- től; *Kaufmann, G.*: Zwei katholische und zwei protestantische Universitäten vom XVI. bis XVIII. Jh. München 1920; *H. Hettner*: Geschichte der deutschen Literatur des XVIII. Jh.-s. Braunschweig 1909; *Maurer, W.*: Aufklärung, Idealismus und Restauration, I-II. 1930; *G. Frank*: Geschichte der protestantischen Theologie, I. IV. 1863-1905; *J. A. Dorner*: Geschichte der protestantischen Theologie, besonders in. Deutschland, 1867.

Egyes német egyetemek:

ERLANGEN: *Engelhardt*: Die Universität Erlangen von 1743-1843. Erlangen 1842; *Deuerlein, E.*: Geschichte der Universität Erlangen in zeitlicher Übersicht. Erlangen 1927; *Wagner, K.*: Register zur Matrikel der Universität Erlangen 1743-1843.

ODERAFRANKFURT: Dem Andenken der Universität Frankfurt. 26. April 1506 bis 10. August 1811. Festschrift. Frankfurt. O. 1906; Ältere Universitäts- Martikeln... hrsg. von *E. Friedländer*. I. kötet: Universität Frankfurt a. O. I-III. Lipcse: Hirzel 1887-től.

GÖTTINGA: *Selle, Götz von*: Die Georg August-Universität zu Göttingen 1737-1937. Göttingen: Vandenhoeck 1937. *Ugyanaz*: Die Matrikel der Georg August-Universität zu Göttingen 1734-1837. Hildesheim Lax 1937.

HALLE: *Schrader, W.*: Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle I-II. Berlin 1894. Régebbiek: *J. C. Förster*: Übersicht der Geschichte der Universität Halle in ihrem ersten Jahrhundert. Halle 1799; *J. Chr. Hoffbauer*: Geschichte der Universität Halle. Halle 1805. A XIX. és XX. századra: *B. Weissenborn*: Die Universität Halle—Wittenberg. Berlin: Furche 1919.

Francke-ra: *G. Kramer*: August Hermann Francke, I-II. Halle 1880; *J. Nabakowsky*: Die Pädagogik an der Universität Halle im XVIII. Jh. Halle 1930. Magyar vonatkozások: *Payr Sándor*: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest 1898; *Szent-Iványi Béla*: A pietizmus Magyarországon. 1936; Schmidt János: Szenicei Bárány György... élete és munkássága. 1939. Megemlítjük Daxer többször idézett munkáját is.

JÉNA: *E. Borkowsky*: Das alte Jena und seine Universität. Jena 1908; *J. Günther*: Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena seit 1558 bis 1858. Jena 1858; *G. Frank*: Die jenaische Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung. 1858; *M. Wundt*: Die Philosophie an der Universität Jena in ihrem geschichtlichen Verlaufe dargestellt. Jena: Fischer 1932; *O. Götz*: Die Jenaer akademische Logen und Studentenorden des XVIII. Jh.-s Jena: Frommann 1932; továbbá *Haar*: i. m.

LIPCSE: *J. H. Jugler*: Leipzig und seine Universität im XVIII. Jh. (egy lipcsei diák feljegyzései 1779-ből) Lipcse: Breitkopf 1909; *W. Bruchmueller*: Der Leipziger Student. 1409-1909. Lipcse: Teubner 1909; *G. Erler*: Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559-1809. I-III. Lipcse: Giesecke stb. 1909.

WITTENBERGA: *W. Friedensburg*: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle: Niemeyer 1917; *J. Walther*: Aus der Geschichte der Universität Wittenberg, 1929; *Asztalos Miklós*: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812. M. Prot. Egyháztört. Adattár, XIV. 111-201. (Klny. is), továbbá *Bartholomaeides*: i. m.

Néhány ösztöndíjról felvilágosít: *Zsilinszky Mihály*: A külföldi egyetemeken a magyar protestáns ifjak részére tett alapítványi ösztöndíjakról tájékoztató. 1897.

NÉVMUTATÓ

- Abel, H. F. 27
 Albrichs, Martin 30
 Altdorf, Altorf 22, 23, 29, 30, 32, 38, 46
 Ambrosi, Johannes 24
 Ambrosy, Petrus 18
 Anglia 26
 Asztalos Miklós 47
 Augusti 26
 Ausztria 13
 Ágoston, Szt. 40
 Baldinger, E. G. 20
 Baligha, Stephanus 21, 45
 Baranyai Zoltán 39
 Bartholomaeides 19, 23, 25, 47
 Bayle, Pierre 13
 Bazin 37
 Bárány György 11, 47
 Berg 27
 Berlin 22, 24, 47
 Bertleff (Berleth), Dániel 33, 45
 Bertram, Ph. Ern. 35
 Beszterce 33
 Besztercebánya 20, 28, 29
 Bél Károly András 22, 42
 Bél Mátyás 11, 22
 Billek, Samuel 25, 41
 Biszerszki, Matthias 45
 Blasy, Samuel 10
 Boly, Johannes 45
 Borkowsky, E. 47
 Boroszló 24
 Bótz Ferenc 30, 41
 Brassó 33
 Brelauth, Johannes 45
 Breznyik 16
 Bruchmueller, W. 47
 Bruckner, Joh. Josephus 30
 Bruckner, W. 7
 Bucsay Mihály 4, 5
 Cicero 40
 Claudini. Andreas 36
 Clementis, Joh. 28
 Clementis Terézia 28, 37
 Coryli, (Joh.) Petr. 28
 Crusius, Chr. A. 22
 Csánk (Hont vm.) 25
 Dangyel, Steph. 33, 45
 Danovius, E. J. 10, 19
 Daxer György 11, 47
 Debrecen 8, 21
 Deluck, Steph. 20, 45
 Deuerlein, E. 28, 31, 46
 Dérffy, Samuel 24, 42
 Dietelmair, J. A. 32
 Doederlein, J. Chr. 32, 36
 Doleviczeny, Stephanus 11
 Domokos, Dyonisius 45
 Domokos Imre 20, 41, 45
 Donner, Samle 10
 Dorner, J. A. 46
 Döring, H. 20
 Dschida, F. W. 23
 Du Moulin Eckart, R.
 Graf 27, 28, 46
 Dunántúl 11, 18
 Eberhard, Jo. Pet. 26, 35
 Eck, J. G. 7
 Eisleben 20
 Elverfeld, H. 7
 Engelhardt, D. 32, 46
 Eperjes 10, 17, 37
 Erasmus 40
 Erdély, erdélyi szászok 7, 8, 11, 25, 29, 30, 33, 40
 Erfurt 20, 21, 23, 38
 Erlangen 7, 13, 22, 28-33, 35, 38, 41, 46
 Erler, G. 47
 Ermann, W. 7, 46
 Ernesti, J. Aug. 22, 26, 27, 38
 Eulenburg, Franz 23
 Faber, Je. 29
 Faber, M. 30
 Fabriczius, Samuel 45
 Farkas Ádám 11
 Felpécz 19
 Felsőpokrággy 23
 Fichte 27, 28
 Foerster, J. Chr. 34
 Franciaország 26
 Francke-féle intézetek 13, 17, 33-34
 Frank, G. 28, 46, 47
 Frankfurt, Od. 23, 42, 46
 Frederico, J. G. H. 21
 Freyler, Jean Theoph. 10
 Freylinghausen, (G.) A. 12, 34
 Freylinghausen (id.) 38

Friderici, Chr. Ant. 20	Herrmann, L. 27	Kant 6, 14, 35, 42
Friedensburg. W. 47	Herrmann, Martin 45	Karczagi ref. iskola 6
Friedländer, E. 46	Hettner, H. 46	Kartigám 37
Nagy Frigyes 13	Heves-nagykunsági ref. egyházmegye könyv és levéltára 4	Kassai Michaelis György 18, 19, 25
Fronius, Barthol. Gottl. 45	Heyne 21	Kaufmann, G. 46
Gamauf, Samuel 11	Hiller, J. Fr. 23	Kayser, J. G 27
Garamszög 37	Hirt, J. F. 20	Kárász, Adamus 19
Gellert 40	Hoffbauer, J. Chr. 47	Keil, Richard és Robert 7
Gesner 20, 21	Hofmann, C. G. 23	Keresztesi József 6
Goethe 6, 10, 21, 40, 42	Hohenzollernek 24	Késmárk 4, 9, 12, 29
Goldhagen, I. F. G. 34, 35	Hollandia 26	Királyfalva 28
Goriczán, Joannes 17	Hollmann, S. Chr. 21	Kirchnery (Kirchner), And. 25
Gottsched 39	Horácius 40	Kis János 6, 32
Gönc 11	Horn, Ew. 7, 46	Kiskőrös 28
Göttinga 6, 13, 14, 16, 18, 20, 21, 30, 38-40, 46, 47	Hornyánszky, V. 37	Kispéc 19
Götze, O. 47	Hölbe, F. W. 7	Kisszeben 20, 28
Graff, Tobias 45	Hradistye 9	Klauser, Michael 17
Griesbach, Joh. Jak. 26, 27, 35, 38	Hrubaczek, Joannes 27	Klein, Johann Samuel 45
Grimm, W. 33	Hugo, W. H. 24	Kleist 23, 27, 44
Grotius, Hugo 13, 36	Humbold fivérek 23	Klopstock 21
Günther, F. Chr. 29	Hunesch, Michael 45	Klumpf 31
Günther, Joh. 28, 47	Igló 33	Kmetony, Paulus 28
Haan, L. 10, 19, 26, 27, 28, 29, 37	Irmeler, Chr. W. 20	Koburg 30
Halle 7-18, 20, 22-26, 28-37, 39, 43-45	Isenflamm, Jac. Fried. 31	Kovách Martiny 1. Martini 23
Haller, von 21, 41	Jacobaei, Samuel 17, 45	Königsberg 14
Hann von Hannenheim, J. 9	Janssen, J. 46	Körmöcbánya 10
Harnwolff, Matthie 21	Jeszenszky János 41	Kramer, G. 47
Harsányi András 45	Jetzke, T. C. 36	Krasonetz, J. 10
Hegel 28	Jéna 4, 7, 9-12, 14, 16, 18-22, 25-33, 35-41, 47	Kruger, Christ. Ern. 10
Heissmann, Michael 30	Jonae, C. F. 27	Krumm, Matthias 20
Helmstedt 16	Jugler, J. H. 47	Kutsán, Steph. 19
Herder 28, 39, 43	Jüngke, C. Chr. 36	Langer, G. J. 27
	Kahla 29	Lany, Matthias 23

Lazary (Lazari, Lázári), Georg	Moltke 40	Rackwitz Károly 11
27	Mosheim 20	Radvánszky-család 19
Leibniz 12, 13, 41	Mudrony (Mudran), Joanes	Ratkó 37
Lessing 24	26, 28, 45	Redova (Gömör vm.) 28
Leuchtenburg 29	Mursinna, Sam. 34	Regensburg 22, 29, 32, 33
Lieb, Michael 45	Muszszy, Adamus 23, 45	Reinhard, J. P. 31
Lipcse 9-11, 13, 14, 16, 17,	Müller, J. G. 29	Reinisch, Martinus 29
20, 22, 23, 26, 38, 46, 47	Nabakowsky, J. 47	Révész Imre (id.) 6, 26
Liptay, Samuel 23	Nagyszeben 30	Révész Imre (ifj.) 6, 46
Litschken, Martinus 33, 34	Naumburg 27	Ribini János 11
Locke 13	Neugeboren, E. 7	Rimaszombat 24
Losonc 10	Neustädter, J. C. 20	Ritter, J. D. 23
Luckenwalde 23	Newton 13	Rizner, L. V. 37
Lukinich Imre 12, 46	Nicolai, E. A. 29	Robert, C. 25
Lumnitzer, Steph. 33, 45	Nicolaides, Johannes 20	Rosenmiller, J. G. 31
Lupini, Joh. Gottl. 18, 45	Noesselt, J. A. 12, 34-36, 38	Rotarides 18
Luther 18, 20, 21, 43	Nürnberg 30	Rousseau 41
Magdeburg 22, 27	Orlamunda 29	Ruhmbaum, Franz Joseph 33
Magyary Zoltán 12	Palota (Veszprém vm.) 19	Ruprecht, Theophilus 10
Markovitz, Matthias 30, 44	Pascal 39	Sartori, Fr. 37
Markuss György 33, 41	Pauli, C. Fr. 34	Schalomun, Paulus 11
Marothy, Andreas 45	Paulsen, Fr. 13-16, 35, 39, 43,	Scheidemantel, G. 29
Martini, Michael 23	46	Schelling 28
Martini, Ph. A. F. 27	Payr Sándor 47	Schiller 6, 27, 28, 40
Maurer, W. 46	Peschko, Andreas 25, 45	Schlegel testvérek 28
Mályusz Elemér 46	Pestallozzi 6	Schmalhaus, B. 46
Meggyes 18	Pfeiffer, J. E. 31	Schmid, Chr. Fr. 23
Meier, G. Fr. 34	Pierer 46	Schmid, J. W. 20
Melanchthon 18	Plauz, Michael 30	Schmidt János 47
Mendelssohn 24	Poldt Mátyás 25	Schmidt, J. E. 29
Meusel 46	Ponentius, C. M. 10	Schoeffer, J. Chr. 33
Mészáros Ignác 37	Potkoniczky (Podkoniczky,	Schofalvi, Josephus 21
Michaelis, J. D. 13, 46	Pockomiczky), Adamus 28	Schrader, W. 14, 16, 47
Miller, J. P. 21	Prónay Pál 23	Schroeckh, M. 23
Mixadi, Johannes 19	Pruny, Johannes 23	Schuleck, Georgius 10
Mokos Gyula 26, 28	Pozsony 21, 32	Schulze, J. L. 12, 34, 36

Schütze, Chr. G. 34	45	Weidlich 46
Schwarz, Johann George 45	Szent-Iványi Béla 47	Weidner, J. C. J. 33
Segesvár 30	Szilágyi Márton 21, 40	Weimar 21
Segner János András 35	Szinnyei F. 37	Weissenborn, B. 47
Seiler, G. F. 31, 32, 35	Terrayi, Joh. 28	Werntdorf, E. Fr. 25
Selle, Götz von 57	Thienemann, Chr. A. 29	Wolff 12-14, 28
Selmezbánya 16	Thienemann, S. Th. 29	Wolf Frigyes Ágoston 13
Semler, J. S. 13, 41, 46	Thomasius 12, 13, 27	Wundt, M. 47
Seneca 40	Ticho de Brahe 40	Wurzbach 37
Severini János 16	Tiede, J. F. 31, 39	Zickler, F. S. 19
Sexty, Joannes 37	Tihanyi József 21, 41	Ziegler J. M. 33
Seybold, D. Chr. 29	Torkos András 11	Ziegler, J. P. 33
Shakespeare 24	Tóthfalva (így!) 11	Zoványi Jenő 37, 46
Silein, Michael Eph. 30	Tóth Lajos 9, 34	Zürich 24
Simon, And. 27, 45	Turopolja (Nógrád vm.) 19	Zsilinszky Mihály 46, 47
Sixtus, J. A. 32	Turóc 10	
Soellner, J. G. 24	Turócszentmárton 23, 37	
Sontag, Mich. 33, 45	Tübinga 16, 31	
Sopron 4, 9, 10, 11	Vadkerty, George 45	
Spener 11	Várpalota 19	
Sramkó (Schramkó) Pál 28, 37	Vergilius 40	
Stark, Michael 25, 45	Vittenberga 16, 18, 19, 22, 23, 25, 38, 42, 47	
Stosch, E. H. D. 24	Vlcek, J. 37	
Streichert (Streiffert), A. 33	Vogel, G. J. C. 26, 33-36, 38	
Stretskó János György 21	Voss 6	
Struve 27. 28	Wagner, Georg 30	
Stubenrauch, S. E. 34	Wagner, K. 46	
Succow, L. J. D. 20, 40	Walch, C. F. 29	
Succowius, S. G. 31	Walch, Chr. G. Fr. 21	
Svájc 6, 28	Walch, J. E. I. 20	
Szabó, Sigismundus 24	Walleitner (Johann) Jacobus 17, 45	
Szakonyi József 10, 41	Walther, J. 47	
Szarvas 30, 41	Wartburg vára 21	
Szenicei Bárány György 47	Weichtmann, J. S. 25	
Szeniczey Bárány Pál 18, 19,		

DEUTSCHER AUSZUG

Das Stammbuch Michael Semians, geführt während seiner Studien in Halle und Jena in d. J. 1770—1773, wurde kürzlich im Archiv des Heves-Nagykunságer reformierten Seniorats durch Herrn Bischof D. Dr. Emericus Révész entdeckt und dem Verfasser zwecks wissenschaftlicher Erschliessung freundlicherweise überlassen.

Besonderes Interesse verleiht der Studienreise Semians der Umstand, dass sie in den Jahren abgewickelt wurde, die dem gewaltigsten Ansprung des deutschen Geisteslebens, gekennzeichnet etwa durch die Namen Kants, Schillers, Pestalozzis, Goethes, unmittelbar vorausgingen. Ausserdem legt das Reisealbum eine ausserordentliche Beweglichkeit seines Besitzers zutage. Allein i. J. 1773 sind die Eintragungen aus mehr als 20 verschiedenen Ortschaften datiert, 6 darunter sind Universitätsstädte. Etwa 180 Personen trugen in das Stammbuch Gedenksprüche ein, 70 darunter sind Berühmtheiten der Wissenschaft oder der Kirche.

Auch die übrigen ungarischen Auslandsfahrer der Zeit liessen sich an mehreren Universitäten immatrikulieren und bereisten gerne grosses Stück gastliches Ausland. Doch keiner von ihnen hat uns mit einem an Reichhaltigkeit dem Stammbuch Semians vergleichbaren Reisespiegel beschenkt. So erhält Semians Album seinen besonderen Wert dadurch, dass die aus ihm gewonnenen Aufschlüsse auch für die übrigen im protestantischen Deutschland studierenden ungarischen Jungakademiker verallgemeinert werden dürfen. Auf den akademischen Sektor der Zeitverhältnisse und des Zeitgeistes lässt uns Semians Stammbuch einen Blick werfen aus einer zwar ungewohnten, jedoch keineswegs undankbaren, da sehr unmittelbaren Perspektive. Besonders interessant dürfte dabei die Kennzeichnung des Anteils sein, den an diesem akademischen Leben die ungarische Universitätsjugend innehatte.

Michael Semian, geboren i. J. 1741 in Hradistye aus slovakischem Elternhause, lernte bereits in der Heimat, durch seine Lehrer, die in Halle und Jena studierten, bis zu einem gewissen Grade sowohl Franckes Pietismus als auch Wolffs Rationalismus kennen. Nach einem Schulbesuch in Sopron (1761-) und in Késmárk (1764-) wirkte Semian einstweilen als Erzieher an einem polnischen Adelshofe.

In Halle liess er sich am 14. Juni 1770 immatrikulieren. Drei Jahre lang studierte er dort Theologie, besonders Exegese, Philosophie und Medizin. Als er dann nach Jena zog, nahmen von seinen Professoren die Theologen J. A. Noesselt, Joh. Jak. Griesbach, J. L. Schulze und G. J. C. Vogel, der Naturwissenschaftler Jo. Pet. Eberhard und sein Landsmann Joh. And. Segner besonders herzlich, als von einem geliebten Schüler, von ihm Abschied. Ausser ihnen finden wir noch aus der Hallenser Zeit im Stammbuch Gedenksprüche mehrerer weiterer Vertreter der Universität, dann der Vorsteher der Franckeschen Stiftungen und einer Reihe Hallenser Pfarrer.

Auch in Jena (1773) verschaffte sich Semian an der Universität viele Freunde. Genannt seien hier nur der Theologe Danovius und der Direktor der Jenenser öffentlichen Bibliotheken, Prof. J. G. Müller. Letzterer nennt Semian „seinen Gönner“. Nach hergebrachter ungarischer Studentensitte, auch in Wittenberg und Halle oft gepflogen, mag dieser einige Bücher der Bibliothek seiner Universitätsstadt geschenkt haben.

Die Weihnachts- und Semesterferien benutzte Semian zu kleineren Ausflügen nach Leipzig, Wittenberg

usw., aber auch zu ausgedehnten Reisen. Die erste grössere Reise führte ihn i. J. 1772 über Eisleben nach Göttingen, die zweite i. J. 1773 über Wittenberg nach Frankfurt und Berlin, die dritte schliesslich, noch im selben Jahre, über Erlangen und Altorf nach Regensburg. Nach Wittenberg scheint ihn zu öfteren Besuchen die dortige, von ungarischen Theologiestudenten betreute Caassai-Bibliothek verlockt zu haben. Ebenfalls sprang er auch nach Leipzig oft hinüber, wo er sich nicht nehmen liess, bei dem berühmten Exeget J. Aug. Ernesti, oder bei dem nicht weniger geachteten Landsmann, Karl Andreas Bel, dem Redakteur der „Acta Eruditorum,” und der „Leipziger gelehrten Zeitung” vorzusprechen.

So wie es aus den Daten des Albums hervorgeht, kennzeichneten Semians Persönlichkeit vielseitige geistige Interessen, eine wahrhaft echte Liebe zu wissenschaftlicher Forschung, aber auch treue Anhänglichkeit zu seiner evangelischen Kirche. Jener neue westeuropäische wissenschaftliche Geist, der von Männern, wie Grotius, Newton, Leibnitz, Locke oder Bayle entfacht und von weltgereisten und vielseitigen deutschen Universitätslehrern ihm weitervermittelt wurde, fand in Semian einen gelehrigen Schüler. In einer universal interessierten akademischen Umwelt entwickelte sich auch Semian zu Polyhistor.

Obige Feststellung wird durch Semians literarische Tätigkeit bezeugt. Nach mehreren kleineren Veröffentlichungen – drei davon wurden in Halle, bzw. in Jena gedruckt – erschienen von ihm als grössere Werke eine „Geschichte der ungarischen Fürsten und Könige” (slowakisch), eine Neuauflage der von den slowakischen Protestanten gebrauchten Bibel und schliesslich eine Übertragung des ungarischen Kartagamromans.

Nach seinen Studienjahren in deutschem Land versah er einstweilen noch Schuldienst in Ratkó (1774) und in Eperjes (1775-82), dann wurde er in Bazin evangelischer Pfarrer, wo er dann bis zu seinem Tode eine fruchtbare kirchliche, wie auch literarische Tätigkeit entfaltete.

Der zweite Teil vorliegender Studie befasst sich mit einigen besonderen Fragen, die an Hand der im Stammbuch befindlichen Sprüche angefasst werden. So wird zuerst nach dem weltanschaulichen Gehalt der Sprüche gefragt, um dann zu prüfen, ob die Sprüche eine Beziehung zu der Dichtung der Zeit aufweisen und ob der Sprachgebrauch der ungarländischen Eintragenden und ihre Sprüche Rückschlüsse auf die Beschaffenheit ihres Nationalbewusstseins zulassen.

Zwar sind Sprüche religiösen Charakters die häufigsten, doch sind diese allermeist Zitate aus der Bibel, von Augustin, usw. Zu weltanschaulichen Bekenntnissen lassen sich die Eintragenden nur dann hinreissen, wenn es sich im Spruche um eine der Leitideen der Zeit geht, wie etwa um „Tugend und Gelehrsamkeit” (Seite 123), Naturoptimismus Rousseauscher Art, Fortschrittsglauben, oder Weltbürgertum (S. 225). Das schöngeistige Element fehlt zwar nicht völlig, Gellert und Kleist werden zitiert, doch liegt in diesen Zitaten das Gewicht auf dem moralphilosophierenden Inhalt der Verse. Wegen seiner rein dichterischen Schönheit fand in das Stammbuch kein Verslein Aufnahme. Vor Goethe scheint die protestantische deutsche Universitätsbildung für weltpoesie wenig übriggehabt zu haben.

Der Sprachgebrauch der Eintragungen steht noch in keiner Beziehung zum Nationalgefühl der eintragenden ungarländischen Studenten. Von über 70 schreiben 9 deutsch, mehrere französisch, 3 ungarisch und kein einziger slowakisch. All die übrigen schrieben lateinisch. Auch die deutschen Universitätsprofessoren

schreiben selten deutsch, etwas häufiger die Studenten und fast immer die einfacheren Leute, wie Gastwirte, Schiffmeister.

Ist der Sprachgebrauch der ungarländischen Studenten prinziplos schillernd, so ist das häufig zutage getretene Gefühl der nationalen Zugehörigkeit ganz eindeutig. Bereits Semians zwei literarische Hauptwerke verfolgten den Zweck, die slowakischen Leser und Stammesbrüder in die gemeinsame Bildung des ungarischen Vaterlandes einzufügen. Was das Stammbuch nun anbelangt, besagt es noch nichts, dass sich die Studenten „Hungarus“ nennen, selbst dann nicht, wenn das einem Slowaken wie Semian gegenüber geschieht. Viel bezeugender ist als nationales Bekenntnis die Wärme und die Innigkeit, mit der das Wort „patria“ in den Sprüchen immerwieder ertönt. Das im Auslande erworbene Wissen soll diesem Vaterlande einmal dienen. Die Verschiedenheit der Muttersprachen als Trennendes weicht völlig dem Verbindenden, das in der Idee des allen gemeinsamen Vaterlandes erfasst und hochgehalten wird. Diesem gemeinungarischen Nationalbewusstsein gibt unter anderen ein Slowake aus Szarvas, Matthias Markovitz, in deutscher Sprache Ausdruck:

*„Freund! Gehe hin! Das Vaterland begehrt Dein.
O! Welch ein Glück! Du kannst demseben dienlich seyn“*

(S. 253.)

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés

ELŐSZÓ-----	4
BEVEZETÉS-----	6
Mire valók voltak az útikönyvek?-----	6
Amikor a kevés több, mint a sok.-----	7
Mit várhatunk tanulmányunktól?-----	8

Szemian tanulmányútja

A tót bölcsőtől a hallei egyetemig.-----	9
1770. Jéna, Lipcse és Halle.-----	9
1771. Halle. A pietizmus.-----	11
A hallei racionalizmus.-----	12
Az egyetem szelleme.-----	13
A diákok.-----	14
A professzorok.-----	14
A tanítás.-----	15
A magánkollégiumok térhódítása. Egyetemjárás.-----	15
Szeminárium. Professzori gondoskodás.-----	16
1771. Halle. Lipcse.-----	17
1772. Vittenberga.-----	18
Jéna.-----	19
Halle, Lipcse, Eisleben.-----	20
Göttinga.-----	20
Erfurt, Jéna, Halle.-----	21
Lipcse.-----	22
Az 1773. év.-----	22
Vittenberga.-----	23
Frankfurt.-----	23
Berlin.-----	24
Vittenberga.-----	25
Halle.-----	26
Jéna.-----	27
Erlangen.-----	30
Altorf.-----	32
Regensburg.-----	32

Halle.-----	33
Noesselt, Vogel.-----	35
Magyarországon.-----	36
Szemian irodalmi munkássága.-----	37
Szemian jellemzése.-----	38

Kiegészítés: az útikönyv emléksorai

Külső alakjuk és nyelvük-----	39
Forrásaik-----	40
A magyar diákok hazafias érzése-----	42
FÜGGELÉK-----	45
KÖNYVÉSZETIÁTTEKINTÉS-----	46
NÉVMUTATÓ-----	48
DEUTSCHER AUSZUG-----	52

□



PRIMWARE